

JOSIP VONČINA

VRANČIČEV RJEČNIK

Prvi kao samostalna knjiga tiskani hrvatski rječnik (*Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum* Fausta Vrančića, 1595) odgovara bitnim književnojezičnim zahtjevima svojeg vremena. Određujući prostranstvo jezika »od Jadrana do Drave i Dunava«, to djelo izborom leksičke građe ostaje vjerno tradiciji koju je nastavilo, tj. otvaranju čakavštine prema drugim narječjima (prema štokavskom, ali i kajkavskom). U grafijsko-pravopisnom smislu teži da sjedini grafijske načine koji su se primjenjivali u južnim i u sjevernim krajevima, tj. da utre put takvoj prilagodbi latinice koja bi se temeljila na fonetsko-fonološkim potrebama hrvatskog jezika.

1.

Pokušaji da se pojedinačne hrvatske riječi ili njihove manje skupine protumače riječima drugih jezika javljaju se već prije sredine 16. st., ali se — prema današnjim ocjenama — pravim početkom naše leksikografije ipak može smatrati *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, latinae, italicae, germanicae, dalmati(c)ae et ungaricae* (Ventiis, apud Nicolaum Morettum, 1595) Fausta Vrančića.¹ Taj rječnik dijeli sudbinu svih prvenaca: ne oskudijeva slabostima. One se ipak lako oprašaju, već i zbog prvog dojma što ga Vrančićevo djelo ostavlja.

Ta nevelika knjižica temeljitost leksikografske obradbe žrtvuje obilnu izboru jezika, kakav se u starijoj hrvatskoj leksikografiji neće ponoviti.² Autor je možda pristran: u družbu »nobilissimarum Europae linguarum« potkraj 16. st. već bi morali ući francuski i engleski, a možda i španjolski; no učinjeni izbor sukladan je Vrančićevim vidicima, koji su se iz

¹ Isp. Valentin Putanec, *Apostile uz »Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum« (1595) Fausta Vrančića, »Čakavska rič«, god. I, Split 1971, br. 2, str. 5—18; v. str. 5—6.*

² Više se jezika (i to sedam) nalazi samo u drugom, dopunjenom izdanju Vrančićeva rječnika što je god. 1605. izdano u Pragu: Petar Loderecker, *Dictionarium septem diversarum linguarum, videlicet latinè, italicè, dalmaticè, bohemicè, polonicè, germanicè, & ungaricè*, Prag 1605.

okvira jedne naše mediteranske komune proširili, ali ne samo — prema običaju — na susjednu Italiju već i na srednjoevropsko područje. Tom širenju vidika (uvjetovanom Vrančićevim životnim putom) prisustvuju u djelu svjedoci s raznih strana Evrope: španjolski isusovac Alfonsus Carrilius (Carrillo), neimenovani transilvanski knez, češki humanist talijanskog porijekla Hieronymus Arconatus.

Hrvatski stupac Vrančićeva rječnika («dalmatice») i dodatak »Vocabula dalmatica quae Ungari sibi usurparunt« slavističkim su proučavanjima zanimljivi dijelovi tog djela. Ono pripada u sam osvit već gotovo četiristoljetnoga znanstvenog obrađivanja našeg jezika, ali se ipak sve do god. 1875. spominjalo samo najvažnijim bibliografskim podacima. Ni tada mu nije posvećena zasebna rasprava, ali je, uzgred, o njemu donesen sud,³ kojem su glavne teze: leksikografova je najveća zasluga da nije u tuđini zaboravio svoj jezik, a nedostaci djela mogu se opravdati činjenicom što je bilo prvo u svojoj vrsti i što je nastalo u »malo dana«.⁴

Nedugo zatim visoko je ocijenjena Vrančićeva poredba »dalmatinskog« i mađarskog jezika kojoj se autor može smatrati jednim od preteča slavistike;⁵ pripisana mu je znatna lingvistička sposobnost,⁶ koja mu je osigurala vrijedno mjesto u povijesti slavenske filologije. Pošto je istaknuto kako je Vrančićev rječnik kamen temeljac za proučavanje prošlosti ne samo hrvatskog nego i mađarskog jezika,⁷ u prvi je plan došlo traganje za izvorima i nasljedovačima,⁸ pa i za kompilatorima što su u svoje privatne svrhe ispisivali dijelove iz Vrančićeve knjige.⁹ Njome se u novije vrijeme najviše bavi Valentin Putanec: osim bibliografskog priloga koji može pomoći da se preciznije utvrdi godina postanka djela,¹⁰ taj se autor na nj osvrnuo u pregledu,¹¹ ali mu posvetio i zasebnu raspravu,¹² a izu-

³ Armin Pavić, *Ivan Tomko Mrnavić*, Rad JAZU, knj. XXXIII, Zagreb 1875, str. 58—127; v. str. 72—75.

⁴ Od tih se teza obično polazi i u drugim, kasnijim razmatranjima o Faustu Vrančiću.

⁵ Dr. Franz Miklosich, *Die slavischen Elemente im Magyarischen*, zweite Auflage, Wien und Teschen 1884, str. 38. Vrančić je bio prvi što se pozabavio istraživanjem slavenskih riječi u mađarskom jeziku; pri tom je, začudo, činio malo grešaka.

⁶ Vatroslav Jagić, *Istorija slavjanskoj filologiji*, I, Petrograd 1910, str. 20.

⁷ János Melich, *A magyar szótáirodalom*, »Nyelvtudományi közlemények«, sv. 36, 1906, str. 165—169.

⁸ Vladoje Dukat, *Rječnik Fausta Vrančića*, Rad JAZU, knj. 231, Zagreb 1925, str. 102—136.

⁹ Arturo Cronia, *Contributo alla lessicografia serbo-croata: Un'inedita redazione trilingue del »Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum« di Fausto Veranzio*, »Ricerche slavistiche«, vol. II, Roma 1953, str. 117—130.

¹⁰ Valentin Putanec, *Dva priloga za našu bibliografiju*: I. O Vrančićevu rječniku (1595). II. O prvom časopisu u Hrvatskoj »Ephemerides Zagrabieneses« ili »Nova Latina«, »Građa za povijest književnosti hrvatske«, knj. 21, JAZU, Zagreb 1951, str. 255—261.

¹¹ Valentin Putanec, *Leksikografija kod Hrvata, Srba i Crnogoraca*, Enciklopedija Jugoslavije, knj. 5, Zagreb MCMLXII, str. 503—511; v. str. 504.

¹² Putanec, *Apostile... n. dj.*

zetno važnim obratom (abecednim nizom Vrančićevih hrvatskih natuknica) potakao i olakšao buduću znanstvenu znatiželju.¹³

A njoj se ispriječila gotovo nepremostiva zapreka: posvemašnja oskudica dokaza. Izvan tiskane verzije rječnika ne postoji ni jedan suvremeni zapis o atmosferi u kojoj je djelo nastajalo, o poticajima, o autorovu načinu rada, itd. Istraživač je, dakle, prisiljen da svoje područje oštro suzi — među korice Vrančićeve knjige — te da odgovore na svoja pitanja potraži u analizi.

2.

O tvrdnji da je Vrančić odmah sastavio petojezični rječnik sumnju unosi početak predgovora («Author benigno lectori salutem»):

»Slavonicam t a n t u m¹⁴ atque ungaricam linguam hoc meo libello comprehendere institueram, reliquae enim satis hactenus vulgatae et exultae sunt, ideo acta agere, si eas adiungerem videbar. Verum cum plurimis me rem gratam facturum existimarem: eas quoque addidi, tanto facilius, quod non ex alieno penario mihi depromendae erant.«¹⁵

U trećem se pasusu govori o »dalmatinskom« jeziku, u četvrtom o mađarskom; u petom je ponovo riječ o »dalmatinskom« jeziku te se on spominje kao *utra lingua*, tj. jedan od dvaju jezika («In utraque lingua . . .»). To nam daje pravo ustvrditi da je doista postojao nacrt za obradbu samo dvaju jezika (hrvatskog i mađarskog), pa da je i predgovor bio koncipiran u skladu s tim. Drugi njegov pasus (o njemačkom jeziku) dakle je naknadno dodan.

Ovdje iznesena Vrančićeva nakana da sastavi dvojezični (hrvatsko-mađarski) rječnik rijetko se spominje.¹⁶ Smatra se da je od te namjere autor odustao prije no što ju je počeo provoditi; zaboravlja se da je Vrančićevu hrvatsko-mađarskom leksikografskom pokušaju ostalo još jedno čvrsto svjedočanstvo: »Vocabula dalmatica quae Ungari sibi usurparunt« (str. 118—122 tiskanog rječnika).

Kolebajući se oko preostala tri jezika (to su »reliquae«, tj. latinski, talijanski, njemački), leksikograf je imao na umu da su oni poznati i obrađeni te je smatrao da — uključivši ih — ne bi učinio ništa osobito («acta agere» = nihil agere). Ipak, napokon je spoznao da s više jezika («cum plurimis») čini korisnu stvar, tj. da obogaćuje svoje djelo. Dodati tri jezika bilo mu je to lakše što »non ex alieno penario mihi depromendae erant«.

¹³ Faust Vrančić, *Hrvatsko-latinski rječnik* 1595, postupkom obrata izradio i pogovor napisao Valentin Putanec (u reprint-izdanju Vrančićeva rječnika: *Rječnik pet najuglednijih evropskih jezika*, Liber, Zagreb 1971).

¹⁴ Istakao J. V.

¹⁵ Kad za analizu navoda iz rječnika nije važno izvorno stanje, oni su u grafijsko-pravopisnom smislu osuvremenjeni.

¹⁶ Dukat, *n. dj.*, str. 103.

Toj metaforičkoj izjavi nije lako odrediti pravi smisao. Uobičajilo se objašnjenje da je Vrančić trima jezicima (latinskim, talijanskim i njemačkim) toliko dobro vladao te mu nije trebalo pisanih izvora iz kojih bi crpao potrebnu leksičku građu.¹⁷ No ni sâm tvorac tog objašnjenja nije u nj bio posve siguran, pa je stoga tražio moguće Vrančićeve izvore.¹⁸

Riječi »non ex alieno penario mihi depromendae erant« mogu se objasniti i tako da je autor (već i prije nego što je počeo sastavljati hrvatsko-mađarski rječnik) posjedovao gotov rukopis latinsko-talijansko-njemačkog rječnika.

Vrančićevo ime nije zapisano na naslovnoj strani rječnika, a podatak o njegovu autorstvu pruža samo Arconatusova posvetna pjesma. Postavši tako jedinim svjedokom o izuzetno važnom pitanju, ta bi pjesma lako mogla sakriti svoju posve panegiričku bit.

Ne zaustavljajući se samo na ustanovljenju autorstva, Arconatus obilno niže pohvale Vrančiću, koji je »elegans, politus, multa praeditus eruditione«; takav je čovjek — razumije se — sastavio rječnik »elegantem, apte et docte«; mogao je to — tvrdi hvalitelj — jer obrađene jezike »ad unguem callet«. Zbog te tvrdnje nikada se nije sumnjalo u Vrančićevo poznavanje stranih jezika; samo se nagađalo da je zaboravio svoj vlastiti materinski.¹⁹

Ocjena da je Vrančić »vrlo dobro poznao . . . njemački jezik«²⁰ donesena je naprečac: nakon površne analize za taj problem najvažnijeg mjesta, tj. drugog pasusa predgovora, koji glasi:

»Teuthonica igitur lingua, quantum ego animadvertere potui, ab iis populis Germaniae, qui ad septentrionem et occidentem degunt, sicuti scribitur ita plerumque et pronunciat; ab iis vero, qui ad orientem et meridiem sunt, aliter exprimitur. Regulas eius rei mihi homini peregrino dare non satis licet; tuae tamen commoditati studentis, paucis aliquid insinuabo. Hi pro littera A saepius O, pro E A proferunt; ita pro V consonante F; pro duplici VV B; pro B P; Sch pro sola littera S, sed gravi sibilo prolata.«

Određujući razliku između njemačkoga na sjeverozapadu i na jugoistoku, autor se kloni kategoričnosti te sebe ne predstavlja osobitim znalцем, već pokazuje da o svojim tvrdnjama nije siguran (»quantum ego animadvertere potui«). Njegova jedina izjava o sjeverozapadnom dijelu njemačkoga (»sicuti scribitur ita plerumque et pronunciat«) nije točna.

Prelazeći na jugoistok njemačkoga, mora nešto kazati o njegovu izgovoru, ali oklijeva jer pravila o tome »mihi homini peregrino dare non sa-

¹⁷ Dukat, *n. dj.*, str. 106; Ljudevit Jonke, »Dikcionar« *Fausta Vrančića*, pogovor navedenom reprint-izdanju (v. bilj. 13), str. 129—133; v. str. 130.

¹⁸ Dukat, *n. dj.*, str. 107—109.

¹⁹ Dukat, *n. dj.*, str. 106—107 i 110—111.

²⁰ Dukat, *n. dj.*, str. 107.

tis licet«. Kad je riječ o njemačkom jeziku, Vrančić je, dakle, po vlastitu sudu »homo peregrinus«, a tome je jedno od mogućih značenja: 'nevješt čovjek'.²¹

Da je Vrančić njemačkom jeziku doista bio nevješt i da je u njemu mogao grubo pogriješiti, jasno pokazuju neki primjeri iz njegova rječnika. On prevodi: 1. lat. *ansa* (tal. *manico*, hrv. *ručica*, mađ. *maroklath*) njemačkom riječi *Handhaben*; 2. lat. *illustris* (tal. *illustre*, hrv. *svital*, mađ. *világos, fényes*) njemačkim *durchsichtig*; 3. lat. *anchora* (tal. *anchora*, hrv. *sidro*, mađ. *vasmacska*) njemačkim *Wasserglaß*; itd.

Nije poznato dokad su dva Vrančićeva rukopisna rječnika postojala kao zasebne cjeline, ali je to bilo svakako prije godine 1591; već verzija Arconatusove pohvalne pjesme iz te godine spominje »dictionarium quinque linguarum«.²²

Na početak teksta kojim je rječnik posvetio Španjolcu isusovcu Alfonsu Carrillu stavio je Vrančić ove riječi:

»En libellum, quem ante multos annos, non multis diebus collegeram, ut tuae plurimorumque amicorum voluntati satisfacerem, tandem in lucem edidi.«

Pažnju je privukla izjava da je djelo sastavio »za malo dana« (»non multis diebus«); sadržaj joj je shvaćen kao puko hvastanje,²³ a u novije vrijeme dobio je dva oprečna objašnjenja: da takvo djelo nije moglo nastati »za malo dana«²⁴ i, naprotiv, da je Vrančićeva tvrdnja istinita te da svjedoči o njegovoj izuzetnoj sposobnosti.²⁵

U posveti zapravo nema ni »hvastanja« ni dokaza o »izuzetnoj sposobnosti«. Kao što je naslućivao Dukat, izjava »non multis diebus« pripada među stilistička sredstva Vrančićeva. Dalje u posveti autor vidi rječnik kao »has meas lucubrationes«,²⁶ tj. kao posao u koji je bilo uloženo malo danjeg rada, ali obilje bdijenja.

Druga Vrančićeva tvrdnja — da je »knjižicu« (»libellum«) sastavio »ante multos annos« — ne dopušta u biti nikakve dvojbe, iako ujedno ne upućuje ni na kakvu preciznu dataciju.²⁷

²¹ Ivan Belostenec, *Gazophylacium, seu latino-illyricorum onomatum aereum* (= I), Zagreb 1740. (reprint-izdanje: Liber — Mladost, Zagreb 1972); *Gazophylacium illyrico-latinum* (= II), Zagreb 1740. (reprint-izdanje: Liber — Mladost, Zagreb 1973). — U I (s. v. peregrinus): »2. Met. quod Inexpertus, nevesch.«

²² Isp. Putanec, *Dva priloga...*, n. dj., str. 257.

²³ Dukat, n. dj., str. 106.

²⁴ Jonke, n. dj., str. 132.

²⁵ Putanec, *Apostile...*, n. dj., str. 6—7.

²⁶ Riječ *lucubratio* npr. Belostenec, n. dj., I ovako opisuje: »pri sveche delányex«.

²⁷ Dakako, ni na dataciju koja polazi od misli da se »tek za petnaestak godina može govoriti kao o 'mnogo godina'« (Putanec, *Apostile...*, n. dj., str. 7).

Posvetom rječnika počašćen je Vrančićev davni, ali pet godina mlađi prijatelj Španjolac Alfonso Carrillo,²⁸ kojem je u času objavljivanja djela bilo trideset i devet godina. Razmak »ante multos annos« valja tako odrediti da se pogodi vrijeme kada su Vrančić i Carrillo imali više zajedničkih prijatelja (»tuae plurimorumque amicorum voluntati«). To je moralo biti za njihovih studentskih dana, pa bi nas račun odveo otprilike u godinu 1575.

Ni o mjestu postanka rječnika nema izravnih nagovještaja. Pri nastajanju starijeg dijela (trojezičnog rukopisa) svakako se najprije formirao natuknički, latinski stupac, koji je sigurno manje-više diktirao izbor riječi iz druga dva jezika (talijanskog i njemačkog), a kasnije i preostala dva (hrvatskog i mađarskog). Zanimljivo je da u tiskanom rječniku ima vrlo malo onomastičkog materijala, ali se i u njegovu izboru razabire logičnost. Prvo, u rječničkom dijelu potpuno izostaju toponimi s područja posljednja dva jezika — hrvatskog i mađarskog,²⁹ što potkrepljuje tezu da tih jezika isprva u rječniku doista nije bilo. Razumljivo je što su — u suton renesanse — unesene riječi *Grčka zemlja* (s. v. Graecia), *Grk* (Graecus). Njemačko je područje zastupljeno etnikom *Nimci* (Alemanni), a razmjerno je najobilnije predstavljeno talijansko, i to imenima: *Latinska zemlja* (Italia), *Rim* (Roma), *Bneci* (Venetiae). Budući da su izostala imena gradova s kojima je Vrančić bio životno vezan (rodio se u Šibeniku, dio studija proveo u Beču, živio pretežno u Mađarskoj), u rječniku spomenuti talijanski gradovi (Rim i Venecija) valjda su u vrijeme izbora natuknica bili dio autorove životne zbilje.³⁰ Znamo da je Vrančić (osim Beča) studirao upravo u Veneciji i Rimu,³¹ a školovanjem na talijanskim i austrijskim sveučilištima započinjao je životni put i mnogim mladićima iz drugih zemalja. Iz neke takve međunarodne skupine poteklo je i Vrančićevo prijateljstvo sa Španjolcem Carrillom, a potrebno im je bilo znanje: jezika sveukupne tadašnje obrazovanosti (tj. latinskoga), jezika zemlje u kojoj su stjecali obrazovanje (talijanskog) i jezika zemlje u kojoj su studij mislili nastaviti (njemačkog); za hrvatske i mađarske riječi ta sredina nije imala nikakve potrebe.

U naslovima (posvete i predgovora) Vrančić sâm sebe zove autorom, ali u tekstu posvete na svojem autorstvu ne inzistira; »knjižicu« (»libellum«) je — kaže — samo »skupio« (»collegeram«), i to ispunjavajući vo-

²⁸ Vrančić se rodio god. 1551, a Carrillo god. 1556; isp. Dukat, *n. dj.*, str. 102. i 103.

²⁹ Za izbor *Dunaja* (s. v. Ister) dovoljno je bilo poznavanje samo austrijske, a ne i mađarske situacije. U rječniku se ne tumače ni riječi iz predgovora: *Dalmatia, Croatia, Bosna, Slavonia, Servia, Bulgaria* i dr.

³⁰ Neka jedan primjer pokaže koliko se u Vrančićevu rječniku odražava životna logika. U jeziku pomorskih zemalja on govori o *solanama* (lat. *salina*, tal. *salina*, hrv. *soline*), u jeziku kontinentalnih (kakva je za njega bila i Njemačka) — o *rudnicima soli* (njem. *Salzgrube* [*Saltgrüb*], mađ. *sóbánya* [*Sobanya*]).

³¹ Jonke, *n. dj.*, str. 133.

lju svojih prijatelja. Posveta je sročena u prvom licu, ali se, začudo, s jedninom miješa množina (koja se stoga ne može smatrati izrazom skromnosti):

»Illos igitur, quibus *opus hoc nostrum* arridebit, ut *nostris laboribus* liberaliter fruantur, *invito*...«³²

Iako, dakle, prema Vrančićevoj tvrdnji (od 25. kolovoza 1595) djelu postoji jedan autor (tj. sâm Vrančić), on riječima *opus hoc nostrum* priznaje suradnike koji su mu pomagali prije mnogo godina (»ante multos annos«), kada je nastajao rukopis trojezičnog rječnika (latinsko-talijansko-njemačkoga). Čini se da mu je osobito trebala pomoć za njemački dio:³³ nema nikakvih argumenata da ga je bio sposoban sâm sastaviti,³⁴ već bi se — vidjeli smo — našli dokazi da je u tom dijelu iz neznanja štošta pokvario; Vrančićevo poznavanje talijanskoga ne može se pouzdano ispitati (iako je podlogu za učenje toga jezika mogao steći još vrlo rano, u rodnom Šibeniku); s latinskim zacijelo nije imao osobitih teškoća.

Mogli bismo zaključiti da je temeljni (latinsko-talijansko-njemački) dio rječnika nastajao oko god. 1575. u Italiji. Naprotiv, ne bi imala opravdanja pomisao da je Vrančić još prije svojih studija pokušavao sastaviti kakav mađarsko-hrvatski rječnik. Za taj su se posao svakako morali ispuniti temeljni uvjeti. Rječnik je bio potreban (u svrhu jezičnog sporazumijevanja unutar feudalne hrvatsko-ugarske države), a Vrančić je bio osobito pozvan da ga sastavi (zbog svojeg porijekla i što je pretežno boravio u Mađarskoj). Vrijeme kad je rukopis hrvatsko-mađarskog rječnika nastajao treba tražiti u Vrančićevim zrelim godinama (nakon 1575), a sklapanje obaju rukopisa u petojezičnu cjelinu smijemo locirati neposredno prije god. 1590, potanje: između 1585. i 1590.

Prirodno je (a o tom postoji i Arconatusovo svjedočanstvo) da je *Dictionary* bio namijenjen »ad linguarum studiosos«, tj. da je mogao služiti i u pripremanju svećeničkoga kadra.³⁵ Što se malo pomišljalo na njegovu pripadnost protureformaciji³⁶ — kriva je možda samo autorova osoba: ne pripadajući isusovačkom redu, Vrančić ni svojoj knjižici nije mogao utisnuti karakteristični znak.

Općenito se smatra da na sâm početak nastojanja naših protureformatora oko jezika pripada prva gramatika — Kašićevo djelo *Institutionum*

³² Istakao J. V.

³³ Za nj se vjerojatno nije oslonio na Calepinusa; isp. Dukat, *n. dj.*, str. 108.

³⁴ Vrančić je u Beču živio razmjerno kratko, tek dio svojih studija, za koje mu je bitno bilo znati latinski. Tek za najnužniju konverzaciju trebao je njemački, i to južnih glasovnih osobina.

³⁵ Nekim materijalnim odlikama (kombinacijom malog formata i nevelike debljine) Vrančićev rječnik — kao i Kašićeva gramatika — upozorava da se računalo i na praktičnost pri nošenju.

³⁶ Tu mogućnost predviđa Cronia, *n. dj.*, str. 130.

linguae illyricae libri duo (Rim 1604), ali se također odavno zna ne samo koje su potrebe nego i koji neposredni poticaji začeli protureformatorski interes za jezična pitanja: tražio se takav jezični tip koji bi mogao biti najboljim sredstvom za sporazumijevanje na cijelome Slavenškom jugu.³⁷ Već se god. 1582. stavlja i posve praktičan zahtjev vrlo kompetentnoj ličnosti: Dubrovčanin Marin Temperica savjetuje isusovačkom generalu Klaudiju Aquavivi »da se što prije napiše rječnik i gramatika toga jezika za buduće misionare«.³⁸

Do ostvarenja su morala proći dobra dva desetljeća, pa i tada se objavljuje samo gramatika (Kašićeva), a na rječnik se — navodno — čeka još gotovo pola stoljeća: do Mikaljina.³⁹ Toliko bi dugo, prema tome, trajalo apsurdno stanje: da bi stranci misionari mogli učiti apstraktan gramatički sustav, a da priručnik za usvajanje prijeko potrebnoga leksičkog blaga ne bi postojao.

Tako je bilo samo zanemari li se Vrančićev rječnik. Iako je objavljen god. 1595, tj. nakon spomenute Temperičine intervencije, obično se uzima kao da je tiskan jedino zahvaljujući Vrančićevim osobnim željama i nastojanju.

Pa ipak, valja napomenuti da je Vrančić god. 1595. svoj leksikografski pokušaj posvetio Carrillu,⁴⁰ koji mu u tom času nije bio mlađi kolega na studiju, nego provincijal austrijske isusovačke provincije. Mladenački rukopis — možda prvotno s jedinom težnjom da pomogne užem krugu prijatelja — odlazi u tisak da zadovolji veliku potrebu za rječnikom. Prošireno na pet jezika, Vrančićevo je leksikografsko djelo postalo još zanimljivijim; osobitu vrijednost za protureformatore dobilo je time što je — izrijekom svojeg predgovora — nudilo slavenski jezik koji se govori po svim južnoslavenskim krajevima. Rukopisni ekscerpt iz njega (zapravo obrat: hrvatsko-talijansko-latinski rječnik), nastao već potkraj 16. ili u početku 17. st.,⁴¹ rječito svjedoči da su prvi naš rječnik mnogo upotrebljavali protureformatore talijanskog porijekla: niz talijanskim i latinskim riječima objašnjenih hrvatskih natuknica bio je najpotrebniji nekome od takvih, a razumije se da je taj — kao suviše — odbacio nje-mački i mađarski stupac.

Kako je *Dictionarium* nastajao? Je li njegov temelj (natuknički, latinski dio) Vrančić zaista sastavljao »iz glave«? Je li autoru doista bio — kao što je poetično rečeno — jedinim »izvorom njegov vlastiti govor, kojim ga je mati odnjihala na krilu svome; a to je čakavski govor, kako se njime govorilo u Šibeniku i okolici njegovoj, s lakom štokavskom sumje-

³⁷ Mihovil Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, II. izdanje, priredili Milan Ratković i Jakša Ravlić, Matica hrvatska, Zagreb 1961, str. 216.

³⁸ Kombol, *n. dj.*, str. 217. Istakao J. V.

³⁹ Jakov Mikalja, *Blago jezika slovinskoga (Thesaurus linguae illyricae)*, Ancona—Loretto 1649—51.

⁴⁰ To ističe i Cronia, *n. dj.*, str. 130.

⁴¹ Cronia, *n. dj.*, str. 130.

som«⁴² Je li zaista u Vrančićevoj viziji dijalekt s pedlja zemlje dostajao da ispuni sve knjige što će se pisati u granicama Dalmacije »quibus olim terminabatur«?

Zadatak je analize da obnovi stara i postavi nova pitanja o prvome hrvatskom rječniku.

3.

U svih pet stupaca Vrančićeva rječnika (osobito u njemačkom i hrvatskom) nalaze se greške za koje se misli da su naprosto tiskarske.⁴³ Tekstološka će ih analiza svakako utvrditi: da ih dosljedno popravi⁴⁴ ili pak da objasni kako su zapravo nastale.

Svrhu toga drugog zadatka pokazat ćemo primjerom njemačkoga.

Tiskar je vjerojatno bio Talijan, nevješt njemačkom jeziku (pa i dvama posljednjima). Nije stoga čudno da je za lat. *sinciput* složio u njemačkom stupcu lik *Hirn*, a to je gruba pogreška mjesto točnoga: *Stirn*. Do pogreške je došlo tako što je tiskar iz nesigurnosti proizvoljno interpretirao grafemski par *ft* koji mu je — rukom pisan — bio nalik na pisano veliko *H*.⁴⁵ Imajući pred sobom rukopisni predložak te ga — slovo po slovo i bez razumijevanja — štampom reproducirajući, brkao je pojedina slična latinička slova (npr.: *e — c, h — k* i dr.), pa je pogrešno složio ovakve primjere: *Strcyt* [certamen] (: *Streytē* [certare]), *Auferzicchung* [educatio] (: *Aüferziehen* [educare]), *Listigkcit* [calliditas], *Sterblikcit* [mortalitas]; *Schichen* [amandare] (: *Schicken* [mittere]); *Cbor* (= Chor [chorus]); *hee* (= See [aequor]) (: *See* [mare]); *Hurerev* [fornicatio] (: *Frasserey* [crapula]). U rukopisu je tiskar osobito teško raspoznavao skupine slova sastavljenih od i-crta (tj. slova *i, m, n, u*), pa je složio i ovo: *Erlēsung* [liberatio], *Helpenbem* (= -bein [ebur]), *sem* [adminiculari, debere, indignari . . .] (: *sein* [albere, calere . . .]); *Vnfinimig* [demens] (: *Vnfinigkeit* [dementia]). Po svoj se prilici u rukopisu činila razlika između nepreglašenog i preglashenog *u* (vjerojatno kvačicom nasuprot znaku dijereze), a tiskar to nije razlikovao te je vrlo često grijesio, npr. *Zügang* [aditio] (: *Zükunft* [adventus]). Njegovo nesnalazjenje možda najbolje pokazuje primjer: *Grvln* (= Grille [gryllus]).

⁴² Dukat, *n. dj.*, str. 109.

⁴³ Cronia ih (*n. dj.*, str. 129) zove: »evidenti e banali errori di stampa«, »errori tipografici«.

⁴⁴ To je za hrvatski i latinski stupac s dosta uspjeha učinio Putanec, iako poneke lekcije (Putanec, obrat, *n. dj.* [v. bilj. 13], s. v. isp. s reprint-izdanjem) treba dovesti u sumnju. Na primjer, nije jasno mogu li se iz dviju grafija (*Ozkoruſva* [scorbum] — *Ozkoruſna* [sorbus]) izvoditi dva lika (*oskoruſva* — *oskoruſna*), ili pak grafem *n* u drugoj grafiji treba smatrati kao tiskarskom greškom preokrenuto *u* (koje Vrančiću služi i za *lv*); isp. taj tip greške: *Trndan* [fesus] = *trudan*. Ostaje sporno treba li u grafijama *Scorovafa* [bruchus] i *Scorovacsa* [scarabeus] vidjeti različita čitanja (*skorovaža* — *skorovača*), ili je pak u prvoj grafiji greškom složeno *f* mjesto *cf*. Napokon, nije jasno zašto istu grafiju (*plišniv*) treba različito čitati: *plišniv* [rancidus] i *plišniv* [mucidus].

⁴⁵ Grafija *ft* u toj riječi dolazi s. v. frons.

Međutim, tiskar ne može biti kriv za grafijsko-pravopisnu nedosljednost što se nazire u primjerima: *Yar* [annus] (: *Iarig* [anniculus]), *Sylber* [argentum] (*Silber* [argenteus]); svakako je treba pripisati sastavljaču njemačkog dijela rječnika.⁴⁶ Budući da Vrančiću njemački nije bio ni materinski ni jezik svakodnevne upotrebe, u njemu je lako mogao pobrkati izgovor i grafiju, pa u jednoj od dodanih molitava (Institutio christiana, str. 124) grafijom hrvatskog jezika bilježi: »nit-okšen, nit-ezel«. ⁴⁷ Ta tendencija postoji i u glavnom dijelu rječnika, gdje se za isti izgovor npr. miješa grafija *ai* || *ei*: *Blindthait* [caecitas] (: *Vvarheit* [veritas]); *Freundligkait* [affabilitas] (: *Billigkeit* [aequitas]).

Napokon, potpuno je jasno da je u grafiji njemačkih riječi intervenirao (i to naknadno) stranac vješt grafiji hrvatskog, odnosno mađarskog jezika. Za /c/ nalazi se — paralelno s redovnom kombinacijom *tz* — i digram *cz*, npr.: *Schvaczen* [nugari] (: *Schvvatzer* [nugator]), *Schnicz vverck* [caelamen], *schicz* [sagittarius], itd.

Greške u redosljedu latinskih riječi uzimaju se presudnim dokazom da je Vrančić svoj posao dovršio u »malo dana«. ⁴⁸ Začudo, i ne pomišlja se da je možda imao sitnih osobnih mana, npr. da mu je nedostajala vještina (ili samo strpljivost) za nizanje riječi po abecedi. Na takvu njegovu manu upućuje dodatak »Vocabula dalmatica quae Ungari sibi usurparunt«. Ne može biti ozbiljne sumnje da je natuknički, hrvatski dio tog dodatka odabrao i svrstao sâm leksikograf. O velikom neredu u tom nizu svatko se lako može uvjeriti; riječi s početnim slovom *y* npr. svrstane su ovako: 1. Yavor, 2. Yao, 3. Yaukati, 4. Yaszlò, 5. Yarak, 6. Yaram, 7. Yezero, 8. Yessen, a trebalo bi: 1. Yao, 2. Yarak, 3. Yaram, 4. Yaszlò, 5. Yaukati, 6. Yavor, 7. Yessen, 8. Yezero. Može se, dakle, zaključiti: kad bi bilo točno da je latinske natuknice samostalno, »iz glave« svrstao sâm Vrančić, vjerojatno bi zbrka u rječniku bila tolika da se njime ne bismo mogli služiti.

Budući da je među latinskim natuknicama ipak u osnovi proveden abecedni red (uz odstupanja), valja ogledati uzroke tim odstupanjima, tj. obaviti pokušaj tekstološke analize i u tom smislu.

Vjerojatno najveći poremećaj u abecednom redu zbio se na str. 59—60: iza natuknice *manere* skupina je od 18 riječi (*marmor* — *maximus*) i nakon nje skupina od 22 riječi (*manifestare* — *maritus*). Abecedni bi

⁴⁶ Da je taj njemačku jezičnu situaciju poznao izvrsno (i više nego što se smije pretpostavljati za Fausta Vrančića na temelju njegova razmjerno kratkog boravka u Austriji) — pokazuje tako što u rječničkoj građi praktički registrira neke fonetske crte koje su u predgovoru istaknute kao razlike između njemačkog sjeverozapada i jugoistoka. Na primjer /a/ — /o/: *Grausamkeit* [crudelitas] (: *Grauffom* [crudelis]); /b/ — /p/: *Brat-pfan* [sartago] (: *Pratpfan* [frixorium]), *Becher* [cyatus] (: *peher* [poculum]), *Baurs-mann* [ruricola, rusticus] (: *Paurnhauß* [tugurium]), pa onda i /f/ — /p/: *Fraßen* || *praßen* [heluari]. To se odražava i varijantama istoga leksema, npr.: *Eymer* [urna] (: *Vvaßer emper* [hydria]).

⁴⁷ U rječničkoj građi dolazi korektno: *Ochs* [bos], *Efel* [asinus].

⁴⁸ Putanec, *Apostile* ..., n. dj., str. 7.

se red postigao kad bi dvije skupine zamijenile mjesta; budući da sadrže slične količine riječi (prva 18, druga 22), možemo pretpostaviti da je pogrešku i ovaj put svojom nepažnjom uzrokovao tiskar, i to pobrkavši redosljed stranâ rukopisa.⁴⁹

Svaka skupina riječi sadrži još po jednu sitniju abecednu nekorektnost. U prvoj bi trebale zamijeniti mjesta natuknice *martyr* i *martes*. U drugoj skupini pogrešno je smještena riječ *manare* (između *manipulus* i *mansio*; trebala bi stajati znatno više naprijed, između *mamilla* i *mancipium*). Objašnjavajući tu »pogrešku«, valja uzeti u obzir da Vrančićev rječnik latinske glagole navodi u infinitivu, a upravo je to neobično; uz primjenu uobičajenoga natukničkog oblika (tj. 1. lica jd. prezenta) glagolu bi *mano* prema abecedi bilo mjesto upravo gdje ga i nalazimo.

Pretpostavku da bi se većini natuknica glagola abecedno mjesto stiglo naprosto promjenom infinitiva u prezent ogledat ćemo kod glagola kojima se dva spomenuta oblika znatno razlikuju; to su *eo*, *ire* i *sum*, *esse* (sa složenicama):⁵⁰

I	II	III	IV
abducere	abire	(<i>abeo</i>)	aberrare
exemplum	exire	(<i>exeo</i>)	exequiae
interea	interire	(<i>intereo</i>)	interest
peremnitias	perire	(<i>pereo</i>)	perficere
procurare	prodire	(<i>prodeo</i>)	prodigalitas
redemptor	redire	(<i>redeo</i>)	redimire
transenna	transire	(<i>transeo</i>)	tremere
enunciare	—	e o	eò
adrepere	adesse	(<i>adsum</i>)	advena
obstinatus	obesse	(<i>obsum</i>)	obtemperare
prosper	prodesse	(<i>prosum</i>)	protervia
possibilis	—	p o s s u m	post
sulphur	—	s u m	summissus

Bez kolebanja možemo istaći: nesloženi likovi promatranih glagola (*eo*; *sum*), pa i složeno *possum*, čak se i navode u prezentu; njihova zamjena infinitivom (*eo* → *ire*; *sum* → *esse*) zahtijevala bi bitno pomicanje natuknica unutar abecednog niza. Kad je riječ o složenicama, potpun se abecedni sklad postiže promjenom infinitiva (II) u prezent (III).

⁴⁹ Kad se mogla dogoditi tako krupna omaška, smijemo pretpostaviti da Vrančić nije imao nikakva uvida u tiskanje rječnika.

⁵⁰ U stupcima I, i IV, navode se susjedne natuknice, u stupcu II, infinitiv (primijenjena natuknica), u stupcu III. — 1. lice jd. prezenta (moguća natuknica).

Smijemo, dakle, ustvrditi da je prvobitni natuknički oblik glagola u rukopisu Vrančićeva rječnika bilo 1. lice jd. prezenta (a ne infinitiv) i da je tek naknadnom redakcijom došlo do stanja kakvo postoji u tiskanom rječniku.

Iz toga izlazi da je redakcija obuhvatila samo korekture unutar pojedine riječi, a ne i pozicijske promjene među riječima.⁵¹ To možemo potkrijepiti primjerima kada pojedine natuknice narušavaju abecedni red zbog kakva pravopisnog detalja. Riječ *foex* ne pristaje u niz *facultas, foex, fagus* i riječ *parciarius* u niz *parsimonia, parciarius, particeps* samo zato što je primijenjen jedan način pisanja mjesto drugoga; ako se *oe* zamijeni sa *ae*, odnosno *c* sa *t* (*foex* → *faex*; *parciarius* → *partiarius*), sve je u redu!

Budući da opisana pravilnost vrijedi za većinu glagola u rječniku, malobrojni izuzeci zaslužuju osobitu pažnju. Takav je npr. *mirari* u nizu: *mirabiliter, mirari, miraculum, mirificus, mirus*; tu mu nije mjesto ni u kom slučaju (ni uz primjenu prezenta: *miror*). Možemo naslutiti da je prvotna verzija Vrančićeva rječnika bila riječima siromašnija i da je u nju autor naknadno dodavao riječi (dakako: često nevjesto, na pogrešna mjesta). Tako su nastali primjeri nereda npr. u odsječcima: 1. *anniculus, annona, annunciare, annotare, annuere, annus*; 2. *flagrantia, flagitiosus, flagitare, flagitium, flagrare*; itd. U nizu riječi: *arere, argentum, argenteus, argentatus, argilla, argillosus, arguere, argutus, ariditas, aridus, argentum vivum, aries* nalazi se više odstupanja od abecednog reda, ali je najuočljivije pogrešno mjesto natuknice-skupa *argentum vivum*. Upravo je taj skup (mjesto običnijega grecizma *hydrargirum*) naknadno dodan, jer je i konstruiran prema talijanskom uzoru (*argento vivo*).

Bilo bi korisno ustanoviti tko je obavio redakciju natukničkoga, latinskog dijela.

U tome nam mogu pomoći kratki uvodni tekstovi (posveta i predgovor), koji su zacijelo Vrančićev proizvod, a konačno su redigirani kad se tiskao rječnik.

U tim tekstovima nalazimo ova leksička odstupanja od rječničkog dijela knjige: *Danubius* (u rječniku: *Ister*), *augustus* (rj.: *sextilis*), *Germania* (rj.: *Alemanni*). To znači da je za pojedine pojmove god. 1595. Vrančić upotrebljavao drukčije lekseme nego u rječničkome materijalu, u kojemu, međutim, nije vršio izmjene što bi zahtijevale veće abecedne poremetnje. Uvodni tekstovi pokazuju i neka pravopisna odstupanja: *author* (u rječniku: *auctor*), *quicquid* (rj.: *quidquid*), *littora* (rj. [nom. jd.]: *litus*), *compraehendere* (rj.: *comprehendere*). Napokon, dolazi i kolebanje oko grafije *ae* || *oe* (*caeteris* || *coeteros*), što smo utvrdili i kao dilemu redaktorskog zahvata u latinskim natuknicama.

⁵¹ Na primjer, istu natuknicu *uti* (grafija: *Vti*) nalazimo dvaput: na str. 116 (sa značenjem tal. 'come') i 117 (sa značenjem 'usare'). U drugom slučaju *uti* očigledno stoji između *utique* i *utputa* mjesto ranijega natukničkog oblika, tj. 1. lica jd. prezenta *utor*.

Pokazani primjeri daju pravo zaključiti da je rukopis (latinski dio) prije tiskanja redigirao sâm Faust Vrančić.

U djelu je 39 puta izostao hrvatski adekvat latinskoj natuknici;⁵² budući da je u drugim jezicima takvih praznina vrlo malo,⁵³ zaključivalo se kako je Vrančić u tuđini zaboravljao svoj jezik.⁵⁴

Već se Dukat začudio što za neke neobjašnjene latinske riječi nije Vrančić iskoristio hrvatske adekvate koji se nalaze drugdje u rječniku⁵⁵ ili što nije tumačenje skovao.⁵⁶ Mogli bismo dodati da je za stvaranje takvih kovanica imao još jedan važan uvjet: poznavao je i hrvatske paralele pojedinim latinskim tvorbenim sufiksima. Znajući da latinskom *-(t)as* odgovara naše *-ost*, mogao je odnos *vetus : vetustas = star : starost* prenijeti na slučaj *atrox : atrocitas = vrlj : [vrlost]*. Pa ipak, mjesto imenice *vrlost* [*atrocitas*] ostalo je prazno. U objašnjavanju neprotumačenih riječi mogao se poslužiti svojim često primjenjivanim sredstvima: kalkom ili opisnim tumačenjem.⁵⁷

Od 39 praznina u hrvatskom stupcu samo se jedna objašnjava poretnjom sloga,⁵⁸ a jedna se može pripisati tiskaru: dopušta se da je s. v. mucus bio u rukopisu hrvatski adekvat, kojem je tiskar znao pročitati tek početno slovo *P*,⁵⁹ taj je adekvat riječ *plisan*.⁶⁰ Je li još koja naša riječ mogla tiskaru biti nečitljiva i zašto se to događalo upravo u hrvatskom stupcu, treba tek vidjeti.

U Vrančićevoj su knjizi riječi pojedinih jezika tiskane u pet stupaca, koji su između sebe razdvojeni okomitim crtama. Kako je bilo u rukopisu — samo se može nagađati.

Ipak, ako je zasebno postojao stariji rukopis (latinsko-talijansko-njemački dio), logično je da mu je autor dodao građu mlađega (hrvatsko-ma-

⁵² To je (Dukat, *n. dj.*, str. 110 i Putanec, *Apostile... n. dj.*, str. 8) s. v.: 1. adulterare, 2. atrocitas, 3. carduelis, 4. confutare, 5. contumacia, 6. lena, 7. monedula, 8. monile, 9. mucus, 10. october, 11. pertinacia, 12. picus, 13. pila, 14. podium, 15. poena, 16. praesentia, 17. promptuarium, 18. pulegium, 19. pumilio, 20. renes, 21. sandalium, 22. secta, 23. securitas, 24. sententia, 25. septem-ber, 26. sextilis, 27. sporta, 28. spurius, 29. stupa, 30. subula, 31. supinus, 32. talpa, 33. taxus, 34. temperantia, 35. tum, 36. ulmus, 37. upupa, 38. vestibulum, 39. victor.

⁵³ I to po jedna u talijanskom stupcu (s. v. muscus), u njemačkom (s. v. crepare) i u mađarskom (s. v. patientia, kamo je zalutao hrvatski leksem *ustrpljenje* [*Vztarplyenyje*]).

⁵⁴ Dukat, *n. dj.*, str. 110—111; Jonke, *n. dj.*, str. 131; Putanec, *Apostile... n. dj.*, str. 8.

⁵⁵ Tako bi adekvat *nemilost*, koji se nalazi s. v. crudelitas, immanitas i saevitia, odgovarao i s. v. atrocitas; Dukat, *n. dj.*, str. 111.

⁵⁶ Vjerojatno mu ne bi bilo teško od pridjeva *tvrdovrat* (s. v. pertinax) načiniti adekvat za imenicu *pertinacia*; Dukat, *n. dj.*, str. 111. — Jedno od praznih mjesta pokazuje da je Vrančić bio u neprilici zbog pometnje u prvotnom (trojezičnom) rukopisu; za lat. *sextilis* nalazi se tal. *luglio* i njem. *Augstmonat* (!).

⁵⁷ Tako npr. s. v. *spectator* ima sintagmu: *koji gljeda*.

⁵⁸ S. v. *tum* ispalo je *I*; Dukat, *n. dj.*, str. 110.

⁵⁹ Isp. Dukat, *n. dj.*, str. 110—111.

⁶⁰ Putanec, *Apostile... n. dj.*, str. 8.

đarskog dijela), a ne obrnuto, kao što se — iz stilističkih razloga — tvrdi u predgovoru; pri tom je, dakako, zadržan red latinskih natuknica, a hrvatska i mađarska leksička građa razvrstana je na odgovarajuća mjesta. Drugim riječima, bilo je najekonomičnije hrvatske i mađarske riječi dodavati na desnoj margini starijeg rukopisa. Ponekad je ostajalo malo mjesta za dopisivanje riječi, a moglo je doći i do zbrke.

Nema primjera da bi riječi prva tri stupca (latinskog, talijanskog i njemačkog) nekontrolirano »lutale« iz jednoga u drugi;⁶¹ između trećeg i petog stupca (tj. između njemačkog, hrvatskog i mađarskog jezika) takvi slučajevi postoje. Iz njemačkog je u hrvatski npr. (bez ikakve oznake) prešao segment *Gen* [seductio] i riječ *Krafft* [virtus];⁶² iz hrvatskog je u njemački zalutala riječ *Vlaaß* [pilus]; iz hrvatskog u mađarski — riječ *Vztarplyenye* [patientia].

Pri ranije opisanoj redakciji rukopisa osobito se hrvatski stupac našao »stisnut«, uklješten među njemačkim i mađarskim stupcem. Nije stoga čudno što se pojedine riječi nisu mogle dovoljno čitljivo ispisati, pa je i tiskar, pokušavajući ih dešifrirati, često bio bespomoćan. Zbog toga, dakle (a ne što Vrančić nije znao nadoknaditi praznine u svojem sjećanju na rodni govor), izostao je cio niz riječi u hrvatskom stupcu.

4.

Istraživači Vrančićeva rječnika mnogo su zaključivali prema leksikografovoj izjavi koja sadrži autobiografske podatke, a nalazi se u predgovoru djelu *Život nekoliko izabranih divic* (Rim 1606):

»Vele mi jest mučno bilo ovo malo pisati, jedno da sam malim djetom budući, kako znati morete, iz naše zemlje izveden, i nisam potle vele drugoval sa ljudi našega jazika; drugo da ovi naš jazik, kojim se sada u našoj zemlji govori, kruto jest s italijanskim smučen, toliko da trudno i ne dobro nahođah naša cela slova.«⁶³

Te su riječi poslužile osloncem za tezu kako u Vrančićevu jeziku treba vidjeti samo šibenski govor obogaćen »lakom štokavskom sumjesom«.⁶⁴

⁶¹ Istina, s. v. *suspiciosus* nalazi se u talijanskom stupcu njemačka riječ *acht*, ali pred njom zagrada kao uobičajena oznaka za riječi što nisu stale u svoj red; riječ *acht* vjerojatno je tu sinonim imenici *Argwohn*.

⁶² Posljednja se riječ smatra germanizmom (Cronia, *n. dj.*, str. 123), i to unesenim preko kajkavskog narječja (Putanec, *Apostile... n. dj.*, str. 11). Taj se leksički germanizam ne preuzima inače u naš jezik (Vrančić bi mu bio jedina potvrda). Zbog toga i zbog osebuje grafije *Krafft* (geminata *ff* pred konsonantom) valja zaključiti da je to doista u hrvatski stupac slučajno zalutala riječ; s istom grafijom (*Krafft*) nalazimo je u njemačkom stupcu s. v. *efficitia*, *potentia*, *vis*.

⁶³ Isp. *Dukat, n. dj.*, str. 112, bilj. 1; *Jonke, n. dj.*, str. 131.

⁶⁴ *Dukat, n. dj.*, str. 109.

Pa i više: hrvatski dio rječnika — prema Dukatu — leksički je izbor oskudniji od onoga kojim je Vrančić vladao u djetinjstvu; boraveći u tuđini, naime, nije naučio ni jednu novu riječ svojega jezika, ali je mnoge zaboravio. Ne postoje nikakva materijalna svjedočanstva o načinu Vrančićeva leksikografskog rada, ali Dukat ipak sa sigurnošću tvrdi:

»Riječi je hrvatske crpao iz svog pamćenja, kako ih se spominjao iz svog djetinjstva, pa je tako nakanu svoju mogao izvesti bez osobita truda, bez prebiranja po pisanim ili štampanim spomenicima i bez proučavanja drugih hrvatskih dijalekata ili čak i drugih slavenskih jezika.«⁶⁵

U literaturi se ističe kako Vrančićev rječnik sadrži lekseme svakidašnje razgovorne upotrebe,⁶⁶ ali se propušta dodati da to može biti jedino copia verborum odrasla čovjeka. Samo je po sebi jasno da Vrančić nije »malim djetetom« u Šibeniku upotrebljavao riječi kao što su *blagodarstvo*, *himbenik*, *jednovoljan*, *naslidovanje* i sl., odnosno raspolagao fondom od preko tri i pol tisuće riječi.⁶⁷

Na sreću, Dukat će ipak rehabilitirati Vrančića: ne izrijeckom, nego vlastitim kontradikcijama. Iako se tom istraživaču čini da Vrančić već prije god. 1595. »pomalo zaboravlja svoj maternji govor«,⁶⁸ puno desetljeće kasnije (sastavljajući 1605. predgovor za Lodereckerovo izdanje rječnika) on još uvijek može pisati »čistim i lijepim hrvatskim jezikom čakavskoga govora«. ⁶⁹ Otišavši u tuđinu »malim djetetom«, Vrančić — prema Dukatu — nije imao prilike čitati djela na materinskom jeziku, pa u pripremanju hrvatskog dijela rječnika nije čak ni prebirao »po pisanim ili štampanim spomenicima«; ipak, isti autor mora navesti Vrančićevu tvrdnju o tome »da ne čine dobro njegovi zemljaci, koji *nj* i *lj* p i š u po talijanskom (kao u »oglio« i »ogni«).⁷⁰

Vrančić doista kaže da je domovinu napustio za malih nogu, ali je sa zemljacima održao kontakt (iako ne osobito čest). On također pokazuje da je nezadovoljan zbog romanskoga lingvističkog utjecaja na »ovi naš jazyk«, ali jasno posvjedočuje vlastite napore da rekonstruira zamrle domaće riječi;⁷¹ ako za tu svrhu nije imao ni dovoljno svojeg znanja ni dosta živih informatora, očigledno se morao poslužiti knjigama.

⁶⁵ Dukat, *n. dj.*, str. 110.

⁶⁶ Dukat, *n. dj.*, str. 109; Jonke, *n. dj.*, str. 129.

⁶⁷ U rječniku ih je »oko 3581«; isp. Putanec, pogovor, *n. dj.* [v. bilj. 13], str. 70.

⁶⁸ Dukat, *n. dj.*, str. 112.

⁶⁹ Dukat, *n. dj.*, str. 124.

⁷⁰ Dukat, *n. dj.*, str. 104, bilj. 1. Istakao J. V.

⁷¹ Jednaka konstatacija s istim posljeticom objavljena je koju godinu prije prvih Vrančićevih leksikografskih pokušaja — u Zoranićevim *Planinama* (napisano 1536, to je djelo tiskano tek 1569): »... i jer jazyk kim općimo pošpuren jest latinskim; i da bi me tumačenje blaženoga Hieronima ne uvižbalo, s prirokom bih pisal, boju se« (Petar Zoranić — Juraj Baraković, *Planine* — Vila Slovinka, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 8, priredio: Franjo Švelec, Matica hrvatska — Zora, Zagreb 1964, str. 36). Riječ *latinski* u navodu iz Zoranićeva teksta znači 'talijanski'.

Na raspolaganju mu je u prvom redu bila stričeva knjižnica, u kojoj se — prema nekima — »našlo mnogo hrvatskih rukopisa«. ⁷² Budući da o tome nema potanjih podataka, valja ustanoviti je li — i koliko je — domaća pisana tradicija ušla u Vrančićevu naobrazbu.

Koncizne, ali nesumnjive vijesti o tome nalazimo u predgovoru rječniku, gdje je — prema tadašnjem običaju — spomenuo Jeronima kao sinonim za hrvatsko glagoljaštvo te je izričito ustvrdio da »divus Hyeronimus . . . suae nationis hominibus sacros interpretatus est libros«; ali je spomenuo i Ćirila kao simbol pisanja »alio caractere« kojim se služe »non solum Dalmatae, qui Graecorum religionem sectantur, sed et Rutheni seu Moscovitae, et Valacchi«.

Samo desetak godina prije objavljivanja Vrančićeva rječnika Šime Budinić pokušao je udariti temelje takvoj reformi latinice koja bi — uz pomoć dijakritičkih znakova — snabdjela grafijski sustav prikladnim sredstvima za odražavanje fonoloških osobina. ⁷³ Očigledno znajući za taj pokušaj, Vrančić opravdava svoje kombinacije *cz*, *cs*, *ch* te ističe da grafemi što su u njima na drugome mjestu nemaju glasovne, već samo razlikovnu vrijednost. Spominjući drugi, lakši način da se postigne isto, ne tvrdi da ga nije poznavao, nego da ga nije imao: »Nos aliam rationem, qua id tibi innotesceret, faciliorem non habuimus . . .« Možda su ga, dakle, u njegovoj važnoj preokupaciji (tj. u lako vidljivoj težnji da sredi latiničku grafiju) na putu prema korjenitim rješenjima sputavale ograničene mogućnosti venecijanske tiskare.

Za života svojeg strica i zaštitnika Antuna Vrančića (umro god. 1573), koji je bio i kraljevski namjesnik Ugarske, budući je leksikograf svakako stekao pristup među visoke mađarske feudalce, ali se i upoznao s predstavnicima plemstva koji su iz uže Hrvatske putovali u Mađarsku po državnim poslovima. Stoga je sigurno ubrzo nakon objavljivanja morao saznati za *Decretum* (1574) — prijevod latinskim jezikom pisane zbirke mađarskih feudalnih zakona kojoj je autor István Verböczy, a »na slovjenski jezik« (tj. na hrvatski kajkavske osnovice) preveo ju je Ivan Pergošić, kasnije (god. 1587—88) poslanik grada Varaždina na državnom saboru u Požunu. ⁷⁴

Da se ustanovi Vrančićeva jezična koncepcija, ipak je najvažnije otkriti još jedan trag. U moguću njegovu lektiru hrvatskih knjiga pripadaju i djela protestantskih pisaca: da bi s njima polemizirao, morao ih je upoznati. Iz Dalmatinova i Istrijanova predgovora *Prvom delu Novoga testamenta* (1562) mogao je saznati kako su oni prijevozom te knjige »vsiim slovenskoga jezika ljudem služiti hoteli, naiprvo vam, Hrvatom i Dal-

⁷² Pavić, *n. dj.*, str. 72.

⁷³ Milan Moguš i Josip Vončina, *Latinica u Hrvata*, »Radovi Zavoda za slavensku filologiju«, sv. 11, Zagreb 1969, str. 61—81; v. str. 69—70.

⁷⁴ Isp. *Hrvatski kajkavski pisci I*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 15/I, priredila: Olga Šojat, Matica hrvatska — Zora, Zagreb 1977, str. 74.

matinom, potom takaiše Bošnjakom, Bezjakom, Srblanom, i Bulgarom.«⁷⁵ Vrančić u predgovoru rječniku navodi da Dalmacija: »Nunc in Dalmatiam, Croatiam, Bosinam, Slavoniam, Serviam et Bulgariam divi[di]tur.« Šestoročlani Vrančićev niz istovjetan je protestantskome, samo je leksikograf na prvo mjesto stavio svoju rodnu pokrajinu, a Bezjake je pri prevođenju (uostalom, posve ispravno!) prenio latinskom riječi *Slavonia*. Jasno je, dakle, da je viziju jezika zajedničkoga svim Južnim Slavenima Vrančić naslijedio od hrvatskih protestantskih pisaca.

Posebno je pitanje koja je dijalekatska baza tom jeziku i je li točno da je ono što Vrančić nudi kao standardni jezik svemu južnoslavenskom prostoru samo — šibenski govor.

Prije no što se pozabavimo glavnim vrelom iz kojeg se napaja Vrančićeva »lingua dalmatica« — valja istaći da je sâm leksikograf svojemu »dalmatinskom« namijenio mnogo veću funkciju: u njem nije vidio tek lokalni govor, pa čak ni samo mogući jezik za sve Južne Slavene, već općeslavenski jezik. Da je o tome uvjeravao sugovornike i prije no što je rječnik objavljen, svjedoči Arconatusova posvetna pjesma, koja i u verziji iz god. 1591. ovako opisuje sadržaj djela:

Hic vili precio, labore paruo,
Securè, licet hac & hac vagari
Germanos, Italosque, Pannonisque
Inter, hic quoque *Sarmatas loquentes*
Per mundi varias plagas, Latinos
Hic audire licet . . .⁷⁶

Tu su već korijeni neznanstvenu Vrančićevu prosuđivanju o slavenskim jezicima što će ga on (vjerojatno jer je bio »žestok muž«⁷⁷) braniti i u budućnosti, sa sve više polemičkog tona.

Da se za Arconatusovim riječima krio sâm Vrančić — posve je jasno prema objašnjenju koje im je dao već u predgovoru tiskanog rječnika (1595); tu piše:

»Quod vero omnibus caeteris slavonicae linguae idiomatibus (quae late per totam Europam ramos suos pandens, a mari Adriatico in Asiam ad incognita septentrionis usque littora extenditur) dalmaticum praetulerim; ea causa est, quod inter reliquos purissimum sit, quemadmodum inter italica hetruscum.«

Za Lodereckerov sedmojezični rječnik Vrančić je dao hrvatskim jezikom pisani predgovor (god. 1605), u kojem i nadalje zastupa tezu o prvenstvu »dalmatinskoga«, ali također unosi jasnu polemičku notu time što

⁷⁵ *Zbornik proze XVI. i XVII. stoljeća*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 11, priredio: Jakša Ravlić, Matica hrvatska — Zora, Zagreb 1972, str. 124.

⁷⁶ Putanec, *Dva priloga . . .*, n. dj., str. 257—258. Istakao J. V.

⁷⁷ Pavić, n. dj., str. 72.

svoje moguće neistomišljenike unaprijed optužuje za subjektivnost; on naime spominje »dalmatinski« jezik

»koji jest vele čistiji nego jest sada Poljački ali Moskovski, kako može suditi svaki, koji ovi jazici razumi, *ako ga svoj vlastiti ne prihini*, jerebo Dalmatinski, Hrvatski, Srpski ili Bosanški (jere ovo sve jedan jezik jest) ima riči ili slova duga koja se lahko izgovaraju i svakoj[a]ko prigibljuju.«⁷⁸

Vrančićeve teze o odnosima među slavenskim jezicima najjasnije se izražavaju u latinskom zaglavku djela *Život nekoliko izabranih divic* (1606), gdje tvrdi:

»Nam hi⁷⁹ praeter proprietatem ac longitudinem vocabulorum, vocalium frequentiam, quam habent, quidvis facile pronunciant; casus, ac genera, modos, ac tempora distinguunt; illi⁸⁰ dictiones mutilant, vocales elidunt, multa cum stridore, et sibilo efferunt.«⁸¹

Uz napomenu da je Loderecker zapravo izdao samo drugo izdanje Vrančićeva rječnika⁸² — redovno se ističe kako je odnos između Vrančića i Lodereckera bio skladan. Dukat čak vidi da je »Lodereckerov rječnik izišao nesamo sa znanjem, već i s privoljenjem, štoviše i s nekom suradnjom Vrančićevom.«⁸³ Pokazuje se, međutim, da je plod te suradnje bio samo spomenuti hrvatski predgovor.⁸⁴ Loderecker je Vrančiću preputio da u tom tekstu kaže što ga je volja i da potanko iznese svoju koncepciju; u predgovorima na ostalih šest jezika (latinskom, talijanskom, češkom, poljskom, njemačkom i mađarskom) — a svi imaju »gotovo istovetan« sadržaj⁸⁵ — nema ni traga Vrančićevoj koncepciji, koja je vjerojatno u desetljeću nakon prvog izdanja rječnika doživljavala u slavenskim sredinama znatne kritike. Unošenje pak češkog i poljskog jezika u rječnik značilo je obaranje Vrančićeve koncepcije.

U vrtlogu »tuđega velikog svijeta« Vrančić se — prema Dukatu — posve dobro snašao i njegovo je vladanje stranim jezicima takvo da zaslužuje samo pohvale; jedino je počeo zaboravljati svoj jezik, koji to zapravo i nije, nego »čakavski govor, kako se njime govorilo u Šibeniku

⁷⁸ Isp. Dukat, *n. dj.*, str. 124. Istakao J. V.

⁷⁹ Tj. »i Slovini, qui in Dalmatia, vicinisque provinciis degunt«.

⁸⁰ Pri tom misli na »Polonos, Bohemos ac Moschos«.

⁸¹ Isp. Dukat, *n. dj.*, str. 125.

⁸² Osim što su dodana dva jezika (češki i poljski) i izrađeni registri za svaki jezik, Lodereckerova verzija sadrži prema Vrančićevoj još ove razlike: jezici više nisu »najugledniji«, nego »različiti« (u naslovu: »nobilissimarum« — »diversarum«); dok se »dalmatinski« prije nalazio na četvrtome mjestu, tri su slavenska jezika sada prebačena ispred njemačkoga, tj. smještena odmah iza latinskog i talijanskog.

⁸³ Dukat, *n. dj.*, str. 123.

⁸⁴ Dukat, *n. dj.*, str. 130.

⁸⁵ Dukat, *n. dj.*, str. 123.

i okolici njegovoj».⁸⁶ Čak i slavensko jezično prostranstvo Vrančić — navodno — toliko dobro poznaje da u njemu može učiniti izbor.⁸⁷ Daljina »a mari Adriatico in Asiam ad incognita septentrionis usque littora« bila bi mu, dakle, posve pregledna, dok se na području što ima »a meridie mare Adriaticum, a septentrione fluvios Dravum et Danubium« nikako ne bi snalazio; Dukat je, naime, pretpostavio da je Vrančić vjerojatno malo poznavao ostala narječja osim čakavskoga.⁸⁸

Koliko je doista vladao slavenskim jezicima, pokazuje činjenica da češkim i poljskim riječima nije rječnik on sâm nadopunio, nego Petar Loderecker.

Teško je naprećac reći što je Vrančić znao o dijalektima vlastita jezika.

Za njega je pojam »dalmatinski jezik« (*dalmatica lingua*, obuhvaćajući južnoslavenski prostor) podređen pojmu »slavenski jezik« (*slavonica lingua*, što se širi na spomenutome velikom prostranstvu). Za oba pojma upotrebljava isti osnovni termin (*lingua*), a uzajamni im odnos pokazuje tek u izravnoj usporedbi: *dalmatica lingua jest slavonicae lingua e idioma*.

Taj primjer pokazuje da ne možemo na prvi pogled razabrati je li Vrančić »dalmatinski jezik« na svem njegovu području smatrao jednolikim, ili je pak u njemu vidio skup dijalekata. Odgovor na to vjerojatno se nalazi u podacima koje sadrži njegov rječnik.

5.

U dijalekatskom je smislu Vrančićev jezik ocijenjen kao »ikavsko-čakavski, ali se opaža i približavanje štokavskom govoru«⁸⁹ koje očituju ove pojave: 1. upitno-odnosna zamjenica *što* (|| *ča*); 2. refleks *d' > đ* (|| *j*); 3. nemijenjanje suglasnika *lj* u *j* (pored jednoga jedinog primjera za *lj > j*: *jubiti*); 4. pojava ijekavizma u samo dvije riječi: *siečan*, *sviest* (pored redovnog ikavizma i nekih ekavizama). Navedeni štokavski elementi, čini se, opravdavaju zaključak da ih »možemo smatrati prvim znacima pojave standardizacije hrvatskog književnog jezika u smislu štokavizacije«,⁹⁰ ali je teško samo dva izolirana leksička ijekavizma (*siečan*, *sviest*) uzeti dokazom da je pri tom procesu odlučno utjecao dubrovački štokavski govor (jer je Vrančić bio u prijateljstvu s Dubrovčaninom Tomom Budislavićem). Ijekavska štokavština u Dubrovniku se potkraj 16. st. već učvrstila u književnim djelima, no u Vrančićevu toku misli o »dalmatinskom« jeziku za sve Južne Slavene nije mogla imati jedno od prvih mjesta: kao što niz zemalja i pokrajina započinju *Dalmatia* i *Cro-*

⁸⁶ Dukat, *n. dj.*, str. 109.

⁸⁷ Dukat, *n. dj.*, str. 109.

⁸⁸ Dukat, *n. dj.*, str. 109.

⁸⁹ Putanec, *Apostile...*, *n. dj.*, str. 8.

⁹⁰ Putanec, *Apostile...*, *n. dj.*, str. 9.

atia, a nastavlja *Bosina*, tako se na polazni leksikografov rodni (šibenski) čakavski dijalekt logično nadovezuje susjedni bosansko-dalmatinski, tj. mlađi ikavski dijalekt štokavskog narječja. Na kratkom potezu od tada čakavskog Šibenika do njemu susjednih krajeva u smjeru istoka potvrđile su se sve važne osobine Vrančićeva jezika: i čakavsko-štokavska dvojnost (zbog koje u njega i dolazi zamjeničko *ča* || *što*; *a* || *e* < *ε* [*jazik* || *ječmen*]; *j* || *đ* < *d'* [*mejašnik, tuji, slaji* || *žeđa, mlađi*]),⁹¹ i niz izoglosa: ikavizam; šćakavizam (*ščeta, ščit*); *-jt-, -jd-* (*dojti, najti*); karakteristična promjena *a* > *e* u nekim leksemima (*rebac, resti, greb*).⁹²

Dok je Vrančićevu jeziku spoj čakavske i štokavske ikavštine u temelju, na nj se naslojavaju elementi drugih naših dijalekata, od kojih se neki obično i ne spominju, iako proturječe tezi o leksikografovom nesnažanju u dijalekatskome mozaiku.

Već je rečeno da će usamljenim ijekavizmima izvor biti u Dubrovniku, ali bi se moglo naći i drugih elemenata iste provenijencije. U rječniku se (s. v. *calceus*) nalazi par sinonima: *postol* || *crev*, od kojih će drugi zacijelo biti dubrovački.⁹³

Suvišno je dokazivati da dodatak »Vocabula dalmatica quae Ungari sibi usurparunt« donosi riječi preuzete iz »*d a l m a t i n s k o g*« jezika. Među ostalim parovima koji to pokazuju nalazi se *molj* (hrv. [*»dalm.«*] *Moly*, mađ. *Moly*). U samom se rječniku, međutim, izvrsno potvrđuje da mađarskoj riječi *moly* ne odgovara u »*dalmatinskome*« *molj*, nego *grizica*.⁹⁴ Ako glavni, petojezični dio rječnika sadrži hrvatski jezik kako ga je želio normirati Faust Vrančić, onda je riječ *grizica* standardna, a njezina istoznačnica *molj* supstandardna (tj. govorna, tj. dijalekatska), pa autor, dakle, poznaje naše dijalekte.

Neki nagovještaji o tome doista već postoje. Odavno se u Vrančićevu rječniku dopušta lako štokavsko naslojavanje, ali se kajkavski elementi

⁹¹ Prema primjerima (Putanec, *Apostile... n. dj.*, str. 8) vidi se da Vrančić ima /*đ*/ (grafija: *dy*) kada postoji izvođenje iz konsonanta /*d*/ (*žeđa* prema *žedan*; primjeri: *žeđa, žedati, naređen, naređenje, naslađenje, obhadati, uguđati, hođenje, mlađi*), odnosno /*j*/ kada tog izvođenja nema (*mejaš, rja, potujiti, tuji, preja, rijj, također, kolovoja, saje, vije*). To umanjuje važnost štokavskog posredništva pri Vrančićevu preuzimanju fonema /*đ*/.

⁹² Isp. Milan Rešetar, *Der štokavische Dialekt*, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung, I, VIII, Wien 1907, str. 102, 134—138; D-r Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika, Uvod i štokavsko narečje*, Matica srpska, Novi Sad 1956, str. 174—188.

⁹³ Grafija *Czrev* pročitana je *črev* (Putanec, *Apostile... n. dj.*, str. 12 i obrat, *n. dj.*, s. v.), ali je bolje: *crev*. U ovom je slučaju ispravno čitanje prijeko potrebno jer u važnoj fonetskoj crti mjesto navodne čakavske jednolikosti, tj. početne skupine *čr-* (isp. o njoj: Milan Mogaš, *Čakavsko narječje, fonologija*, Školska knjiga, Zagreb 1977, str. 83) ističe čakavsko-štokavsku dvojnost: *čr-* (*črip, črn...*) || *cr-* (*crev*).

⁹⁴ 1. Lat. *Blatta*, tal. *Tarma*, njem. *Schabē*, vürmlin, hrv. *Grizicza*, mađ. *Móly*; 2. lat. *Tinea*, tal. *Tigniola*, njem. *Schaben*, hrv. *Griricza* (sic!), mađ. *Móly*.

svode na samo nekoliko manje značajnih natruha.⁹⁵ Za likovima *sičen*, *traven* ipak se ne skriva samo grafija, nego semantički relevantan izgovor; likovi sa štokavsko-čakavskom vokalizacijom (*siečan*, *travan*) znače Vrančiću upravo ono što inače u štokavaca; likovi pak s kajkavskom vokalizacijom drukčijeg su značenja: *sičen* = 'februarius', tj. 'veljača', *traven* = 'maius', tj. 'svibanj', a to se značenje podudara s kajkavskim semantičkim stanjem.

Trebalo je izuzetno mnogo upornosti da se na Vrančićevu životnom putu ne otkriju znaci koji upućuju na to da je kajkavštinu morao poznavati. Za malih je nogu boravio kod strica Antuna, tada pečujskog biskupa, dakle u dijelu Mađarske kojem su kajkavski krajevi u susjedstvu. Iako u svojim zrelim godinama — prema vlastitim riječima — nije »vele drugoval sa ljudi našega jezika«, pri tim se malobrojnim susretima moraju naslutiti i kajkavci. Također bi teško bilo pretpostaviti da je na svojim putovanjima iz Mađarske u Italiju i natrag zaobilazio naše kajkavske krajeve.

U mađarskim se »dalmatinizmima« nalaze Vrančiću neshvatljive fonetske osobine: nikakvih pojmova o praslavenskom jeziku nije još bilo, a leksikograf — vidjeli smo — nije vladao poljskim; stoga mu je ostalo tajnom zašto Mađari imaju *rend* prema »dalmatinskom« *red*, odnosno *konkoly* prema *kukolj*. Ali odnos mađ. *deszka* (grafija: *Dezha*; s. v. asser, tabula: *Dezka*) prema »dalm.« *daska* (grafija: *Dazka*) mogao je potpuno razumjeti slušajući kajkavce. Pogotovu je u njih našao direktan uzorak za mađ. riječ *Chetertek* (kojoj prema Vrančiću odgovara lik *čtvrtek* [grafija: *Csetvartak*]).

Za poneke mađarske riječi nekorektno tvrdi da su potekle iz »dalmatinskoga«; npr. *beteg* (str. 118), *varoš* (str. 121). Među takvima, ipak, nije *kapenak* [penula, sagum], kojoj je uzorak mađ. riječ *köpönyeg* 'kabanića' (u Vrančića grafija: *Keüpenek*, *Keüpenegh*). Prije ulaska u Vrančićev standardni leksički izbor ta je riječ svakako prošla kroz kajkavski fonetski filter, gdje se prilagodila u liku *kepenek*; zatim je Vrančić — očigledno znajući za kajkavsko-čakavski odnos poluglasnog refleksa *e* : *a* — konačno adaptira: *kapenak*.⁹⁶

Osobito je zanimljivo što mađarskom *ezer* nalazi izvor u »dalm.« *jezero* (grafija: *Yezero*, str. 122). Vrančić je dobro znao da uz njegov standardni »dalmatinski« leksički izbor nema te semantičke korelacije.⁹⁷ Mađarskom *ezer* semantički odgovara jedino kajkavizam *jezero* 'tisuća'.

Jasno je da riječ *oblok* — uzorak mađarskom *ablak* (str. 120) — potječe iz kajkavskog narječja; ali ta riječ ulazi i u standardni leksički izbor

⁹⁵ Stoga »utjecaju kajkavskog dijalekta mora se pripisati grafija *sičen*, *traven*, *ven plaziti*, germanizam *kraft*, *kanta*, pa *pehati* za *pahati*« (Putanec, *Apostile . . .*, n. dj., str. 11).

⁹⁶ U Belostenca, n. dj., II. u toj se riječi (s. v.) piše grafem fakultativnog izgovora: *Këpenëk*.

⁹⁷ »Dalmatinskom« liku *jezero* odgovara mađ. *tó* (*Too*, [lacus]), odnosno *mélység* (*Melység* [abyssus]); mađ. liku *ezer* odgovara »dalm.« *tisüca* (*Tisüchya* [mille]).

tvoreći sa svojom istoznačnicom par ravnopravnih leksema: lat. *fenestra*, tal. *fenestra* (sic!), njem. *Fenster*, »dalm.« *prozor* || *oblok*, mađ. *ablak*. Istog su dijalekatskog porijekla i drugi alternativni sinonimi (među koje pripadaju i preko kajkavskoga preuzeti germanizmi), npr. *farba* (|| *střoj* [color]); *farbati* (|| *natopiti* [imbuere]); *krajač* (|| *svitar* [sartor]); *kruto* (|| *vele* [nimis]; || *velmi* [obnixē, perquam, valde]; || *vrlo* [admodum]); *nadijati* (|| *ufati* [sperare]); *oprašati* [interrogare] || *opitovanje* [interrogatio]; *pehati* (|| *ritati* [calcitrare]); *prikiliti*⁹⁸ (|| *lipiti* [ferruminare]); *prostiti* (|| *moliti* [orare]); *shabiti* (|| *iščetiti* [corrumpere]); *škoda* (|| *kvar* [dispendium]); *špot* (|| *rugo* [ludibrium]); *zavjeti* [occupare] || *zabava* [occupatio]. Istom bismo izvoru mogli pripisati pojavu refleksivne zamjenice u glagolu *plakati se* [lamentari] || *plakati* [deplorare, plangere, plorare] ili pak čestu alternativnu depalatalizaciju, npr.: *prijateljstvo* (grafija: *Priateljstvo* [necessitudo] || *prijateljstvo* (grafija: *Priatelystvo* [amicitia]), *kralica* (grafija: *Kralicza* [regina]) || *kralj* (grafija: *Kraly* [rex]), itd. Tu su i nesustavni, leksički ekavizmi: *licimer* [hypocrita], *licimerenje* [assentatio], *licimeriti* [adulari, assentari, blandiri] || *mira* [mensura], *mirac* [mensor], *mirila* [bilanx, libra, statera, trutina], *miriti* [librare, metiri, pendere, ponderare]. U rječniku su s. v. statim navedene hrv. riječi: *Yezda, tudye*; prva je transkribirana kao *jezda*,⁹⁹ što nema mnogo smisla. Zapravo, u tisku je došlo do zamjene slova (mjesto Y trebalo je biti V), pa je, dakle, riječ o kajkavizmu *vezda*. Napokon, postoji u djelu dubleta *ustrojci* (grafija: *Vztroydzi* [acer]) || *uštrojki* (grafija: *Vstroyki* [acus]), a neprovođenje sibilizacije u drugom liku upućuje na njegov kajkavski izvor.

Znatan broj kajkavizama u Vrančićevu rječniku svjedoči da je taj leksikograf vrlo dobro poznao kajkavsko narječje. A to baca i drukčije svjetlo na njegovu jezičnu koncepciju: čakavsko narječje osnovica je njegovu »dalmatinskom« ne stoga što nije poznao druga narječja, već što je među njima učinio izbor.

Iako Vrančić teži leksiku svakidašnje upotrebe, ima u njega i knjiških, staroslavenskih riječi. Nekorektno fonetsko objašnjavanje grafijskih pojava moglo bi ih pokazati i više no što ih doista jest.¹⁰⁰ Osim riječi *glagolje* iz dodatka, među rječničko blago tog porijekla treba ubrojati jedan od sinonima iz parova: *rabiti* (|| *težati* [laborare]), *sobstvo* (|| *bitje* [sub-

⁹⁸ Tj. *prikelitti*.

⁹⁹ Putanec, obrat, n. dj., s. v.

¹⁰⁰ Grafiju *ij* Putanec jednom uzima kao izgovorno /ij/, pa *Doztoyanije* [meritum] transkribira kao *dostojanije*, i to ističe kao staroslavenizam (*Apostile...*, n. dj., str. 11 i obrat, n. dj., s. v.). Tome dosljednom transkripcijom dobili bi se staroslavenizmi i od ovih grafija: *Miczanije* [motus], *Zelije* [olus], *Tarpyenije* [passio, patientia], *Bitije* [qualitas]. O staroslavenizmima u ovom slučaju zapravo nije riječ; Vrančić ne poznaje samostalan grafem *j*, pa mu ni grafija *ij* ne znači dva fonema, već je varijanta grafema *y* (kao što npr. pokazuje latinska natuknica Abijf [fus]).

stantia]), *slovo* (|| *rič* [verbum]).¹⁰¹ Vrančić je zadržao i neke druge staroslavencizme (npr.: *dreseliti se*, *mlohavstvo* i dr.), ali su mnogo rjeđi nego u nekih ranijih književnika. Za Marulićeve riječi: *bljusti*, *daleče*, *horugva*, *kon*, *korablja* Vrančić već ima leksičke inovacije: *čuvati*, *daleko*, *zastava*, *kod*, *lađa*, a i značenje *veliti* 'zapovijedati' njemu je nepoznato, nego ima: *veliti* 'dicere' i *zapovidati*.

Vrančićev *Dictionarium* potpuno zanemaruje leksičke elemente koji su odlikovali pojedine stilove onoga vremena.

U prvoj polovini Vrančićeva stoljeća pjesništvom južne Hrvatske vladala je petrarkistička, »pisnivačka« manira s nekoliko svojstvenih jezičnostilskih osobina, među kojima je bila lako uočljiva prava poplava umanjenica. Za Vrančića deminutiv ima semantičku, a ne stilističku funkciju (npr.: *lađica* [cymba] — *lađa* [navigium]). Stoga su mnogi »pisnivački« deminutivi (npr.: *srdačce*, *sunáčce*, *kosica*, *venčac*, *rozica*, *tužica*)¹⁰² u Vrančića navedeni samo nedeminutivnim likom: *srce*, *sunce*, *kosa*, *venac*, *roža*, *tuga*.

Ni drugi mogući izvor — stil usmene poezije — nije se leksikografu osobito nametnuo. Ako tom stilu možemo pribrojati neke osobite izraze (kao što su: *hrabar* 'amans', *moma*, *dikla/dekla*), onda valja kazati da ih Vrančić ne navodi.

Ni na leksiku koji se odnosi na religijsku terminologiju ne inzistira posebno.¹⁰³ Bilježi samo najpoznatije nazive iz crkvene hijerarhije (*biskup*, *fratar*, *opat*, *pop*), a izostavlja i takve riječi kao što je *anđeo* (*anjel*) ili *krstjanski*, iako se u dodacima nalazi pridjev *christianus* (»Institutio christiana«).

Lako je razumljivo što donosi riječi vezane za život uz more (*brodar*, *mornar*, *ribar*, *lađa*, *osti* i sl.). Također se nalazi dosta leksičkog blaga kojim se odražava gradska sredina (*barbir*, *glumac*, *likar*, *meštar*, *pisar*, *pisnik*, *polača*, *učenik* itd.).

Iako naslov djela ističe kako se autor trudio da odabere pet »najuglednijih« (»nobilissimarum«) evropskih jezika, njegov izbor leksičke građe nipošto nije »otmjena«, već obuhvaća pravo obilje leksema iz seoskog života, koje bismo mogli svrstati u nekoliko skupina: a) poljoprivredne kulture (*leća*, *mohunje*, *proso*, *pšenica*, *raž/rž*, *ripa*, *salata*, *seno*, *smokva*, *zelje*, *zob*, *žito*); b) uz njih vezani pojmovi (*jematva*, *kopač*, *kukolj*, *malinar*, *motika*, *opanka*, *orač*, *oranje*, *orati*, *plug*, *ralo*, *rešeto*, *saditi*, *sebar*, *selja(k)*, *sijati*, *sime*, *sito*, *snop*, *srp*, *težak*, *vile*, *vozar*, *zrno*, *ženjač*, *žeti*, *žetva*); c) stoka (*kljusac*, *konj*, *koza*, *kozle*, *krava*, *osal*, *ovca*, *pastuh*, *prasać*, *prasic*, *prašćić*, *ždribac*, *živina*, *živinče*); d) stočarska zanimanja

¹⁰¹ Položaj hrvatskih sinonima uz natuknicu *verbum* (*rič*, *slovo*) i *littera* (*slovo*, *knjiga*) — gdje su na drugome mjestu »rezervne« riječi — pokazuje da se imenici *slovo* razvija novo, današnjem identično značenje.

¹⁰² Isp. Milan Rešetar, *Rječnik i dikcija pjesama Račinina zbornika*, Rad JAZU, knj. 260, Zagreb 1938, str. 1—56; v. str. 33—34.

¹⁰³ Iako Cronia (*n. dj.*, str. 123) ističe, između ostalih, skupinu riječi što se odnose »al culto religioso«.

(*bravar 'ovčar', konjik, kozar, lovac, ovčar, pastir, pastir od volov, praščar*); e) sa stočarstvom povezani pojmovi (*krmiti, mukati, musti, obad, obor, oglav, paša*).

Budući da je Faust Vrančić pripadao uglednoj šibenskoj patricijskoj obitelji i budući da u tuđini »boravljaše još od dječачke dobe svoje«,¹⁰⁴ ne možemo pretpostaviti da se takvim obiljem riječi iz seoskog života ikada mogao služiti u svojoj govornoj praksi. Kad je tako, valja još više sumnjati u tvrdnju da je hrvatske riječi unosio u svoje djelo samo na temelju vlastitih sjećanja.

6.

U Vrančićevoj tvrdnji da »ovi naš jzik, kojim se sada u našoj zemlji govori, kruto jest s italijanskim smućen, toliko da trudno i ne dobro nađohah naša cela slova« dosad smo ispitali samo neke postavke. Može se zaključiti da je leksikografu polazištem bio govor u kojem se snažnije odrazio talijanski jezični utjecaj; a to je vjerojatno govor šibenskoga kraja, odnosno — možda — mletačke Dalmacije (iako Vrančić izrijekom spominje jezično stanje »u našoj zemlji«).¹⁰⁵ Nadalje, razumije se da je upoznavanjem ostalih naših dijalekata i književnojezične tradicije odabrao najbolji put za eliminiranje prekomjernih romanizama.

Ipak, ostaje dvojba: nije li protiv njih bio samo deklarativno, ili ih je doista nadomještao našim riječima?

To bismo mogli sa sigurnošću kazati tek da točno poznajemo leksički fond šibenskoga govora potkraj 16. st. te da s njim usporedimo Vrančićev leksik. Lišeni te pomoći, moramo nagađati.

Leksikograf je zadržao nekoliko talijanskih posuđenica, npr.: *barbier* (*barbiero* [tonsor]), *fažan* (*fasiano* [phasianus]), *karkaš* (*carchasso* [pharetra]), *porat* (*porto* [portus]), *timun* (*temone* [temo]). U načelu im je, ipak, tražio slavenske zamjene, kao što može pokazati usporedba s drugim književnikom mletačke Dalmacije. Neke leksičke romanizme što se nalaze u Marulićevoj *Juditi* Vrančić ovako zamjenjuje: *folj* (tal.: *foglia*) — *list* [folium]; *grop* (tal.: *groppo*) — *uzalj* [nodus]; *pat* (tal.: *patto*) — *pogoda* [pactum]; *popa* (tal.: *poppa*) — *krma* [puppis].

Romanizmi za Vrančića, dakako, nisu postojali izvan leksičkoga plana. U skladu s time, prazno mjesto hrvatske riječi s. v. *carduelis* (jedne od četrdesetak spomenutih praznina) potiče nas da upitamo: nije li tu prema tal. *gardelino* bio u šibenskom govoru kakav *gardelić*, a leksikograf je oklijevao da ga preuzme, ostavljajući prostor pravoj »dalmatinskoj« riječi, koju nikada nije ustanovio?

On smatra da romanizme eliminira čak ako ih ne zamijeni po semantičkom načelu, već prema glasovnoj sličnosti, dakle služeći se pučkom etimologijom. Talijanska riječ *usare* očigledno je (uz posredstvo dijale-

¹⁰⁴ Pavić, *n. dj.*, str. 73.

¹⁰⁵ Da je polazio od stanja u kojoj drugoj pokrajini (npr. Slavoniji), ustanovio bi i drukčiji lingvistički utjecaj (spominjao bi npr. turcizme).

katskog izgovora: užare) bila preuzeta u obliku *užati*. Vrančić to još shvaća kao stranu riječ, ali je adaptira u »dalmatinsko« *uživati* [uti]; slično: *mal'usare* = *zlo uživati* [abuti]; *abuso* = *zlo uživanje* [abusus]; onda i: *uso* = *uživanje* [usus].¹⁰⁶

Jasno je, dakle, da kalk Vrančiću neće smetati, nego će ga prihvatiti kao dobro sredstvo kada zataje njegovi pravi izvori za rekonstrukciju zamrlih hrvatskih riječi. Pri tom mu je polazište za kalkiranje bilo koji od obrađenih jezika, odnosno više njih odjednom; na primjer talijanski: *od vune* = *di lana* [laneus], *od lana* = *di lino* [linteus], *od kosti* = *d'osso* [osseus]; njemački: *lačnu biti* = *hungrig sein* [esurire]; mađarski: *gradski zidi* = *város falai* [moenia], *tarna kuća* = *tárház* [aerarium]; talijanski + njemački: *nemoćnu biti* = *esser infermo* = *schwach sein* [infirmari]; talijanski + mađarski: *vareno vino* = *vino cotto* = *fött bor* [defrutum]; njemački + mađarski: *divji prasac* = *Wildschwein* = *vaddisznó* [aper]; talijanski + njemački + mađarski: *kožna vrića* = *sacco di cuoio* (de coro) = *Ledersack* = *bör zsák* [culeus].

7.

Sama činjenica da je predgovor upućen »benigno lectori« ne otkriva kakvu je zapravo čitateljstvu djelo bilo namijenjeno. Latinske natuknice govore u prilog pretpostavci da ga je autor nudio svim ljudima s humanističkom naobrazbom. No već je bilo nagoviješteno da je rječnik počeo nastajati u Italiji.¹⁰⁷ Predgovor daje upute o čitanju, ali za samo tri od četiri živa jezika što ih obrađuje; nedostaju upute o čitanju talijanskih riječi. To znači da je rječnik bio namijenjen u prvom redu talijanskoj publici.

Ističe se kako je za hrvatske riječi Vrančić stvorio »svoj posebni pravopis«¹⁰⁸ u kojem je »visok stupanj sistematičnosti«.¹⁰⁹ Možda valja kazati da je zapravo riječ o bitnoj situaciji: dok su od Vrančića stariji književnici pisali latinicom i hrvatskim jezikom za sunarodnjake (pa mogli računati da će čitatelji aktivnim poznavanjem jezika nadoknaditi sve grafijsko-pravopisne dvosmislenosti i nedosljednosti) — prvi naš leksikograf zna da stvara pismeni predložak iz kojeg će stranci učiti naš jezik. On, dakle, mora izgraditi grafijski sustav koji se može jasno i jednoznačno govorno realizirati. Tome je posvećen znatan dio predgovora.

¹⁰⁶ Zvukovne asocijacije njemu su vrlo važne; npr., povodeći se za njima, on za lat. *nucleus* zbog njem. *NußKERNen* izmišlja hrv. adekvat: *KORa od oriha* (!!), iako je to netočan prijevod.

¹⁰⁷ Isp. odjeljak 2.

¹⁰⁸ Dukat, *n. dj.*, str. 113.

¹⁰⁹ Jonke, *n. dj.*, str. 131.

»In dalmatica lingua littera C variis modis, et a latino usu diversis effertur. Nunc enim acuto, nunc gravi, nunc obtuso sono id facere oportet. Nos aliam rationem, qua id tibi innotesceret, faciliorem non habuimus, quam ut alias eius significationis litteras eidem adiungeremus, quae tamen haud diviso sed coniuncto sono pronuncientur, idque in hunc modum Cz, Cs, Ch, quarto modo eodemque aliis visitato K, exprimitur. Littera X, pro S, utimur, quando spiritum attrahendo eam effere volumus, ut in dictione latina miserere, nos enim eam sic scriberemus: mixerere.

... Apud eos¹¹⁰ Ch idem valet quod apud Dalmatas Cs.

In utraque lingua ad differentiam vocalium, I consonantem sic: Y, y notavimus, u vero sic v. S acutum ß, vel sic ſz, grave sic: ſſ posuimus. Vocales longas, ut cognoscantur, plerumque duplicavimus; compositas dictiones, ad perspicuitatem, hac virgula — distinximus.«

Prema tim riječima i prema najčešćim praktički upotrebljavanim grafemima izlazi da je Vrančić već god. 1595. primijenio ovaj grafijski sustav:

a	/a/	f	/f/	m	/m/	t	/t/
b	/b/	g	/g/	n	/n/	u	/u/
cz	/c/	h	/h/	ny	/ń/	v	/v/
cs	/č/	i	/i/	o	/o/	z	/z/
ch	/ć/	y	/j/	p	/p/	x	/ž/
d	/d/	k	/k/	r	/r/	ar	/r/
dy	/đ/	l	/l/	ſz ß	/s/		
e	/e/	ly	/l/	ſſ	/š/		

Znamo da je god. 1606. nastojao grafijski sustav potpuno uskladiti s fonološkim stanjem našeg jezika. Budući da u njemu postoje konsonantske skupine *gl*, *gn* (primjeri iz rječnika: *glava* [caput], *gnil* [tabidus]), smatrao je da se ne mogu prihvatiti talijanske grafijske kombinacije *gl*, *gn* za foneme /l/, /ń/, nego je predlagao kombinacije *ly*, *ny*;¹¹¹ doista, bio je u pravu jer npr. *Gnoy* (s. v. fimus, pus, sanies, stercus, [U]) može tada imati dvije fonetske realizacije: 'gnoj' i 'njoj'. Kako je na odnos pisma i izgovora gledao deset i više godina prije toga (tj. kada je pripremao i dovršavao rječnik) — ne znamo jer nema o tome njegovih jasnih izjava. No lako se dokazuje da je i tada težio takvoj grafiji u kojoj će pojedina rješenja biti jednoznačna, da čak i stranac može valjano pročitati našim jezikom pisani tekst. Fonološke opozicije nalaze potvrdu u jasno izraž-

¹¹⁰ Tj. kod Mađara; nap. J. V.

¹¹¹ Isp. bilj. 70.

nim grafijskim opozicijama, npr. C — Ć (cz — cs): *Kolacz* (kolac [palus]) — *Kolacs* (kolač [U]); C — K (cz — k || c): *Diczà* (dica [liberi]) || *Dicza* (dica [proles]) — *Dika* (dika [laus]) || *Dicà* (dika [gloria]); Ć — [Ć] (cs — [ch]): *Kucsicza* (kučica [fibula]) — [mogući deminutiv od *Kucha* (kuća)]; Ć — K (cs — k): *Luucs* (luč [teda]) — *Luuk* (luk [arcus]), *Macs* (mač [gladius]) — *Mak* (mak [papaver]); S — Š (ß || sz — s || ſ): *Vaß* (vas [totus]) — *Vas* (vaš [vester]), *Sztò* (sto [centum]) — *ſtò* (što [quid]); S — Z (sz — z): *Sziati* (sijati [seminare, serere]) — *Ziati* (zijati [hiare]); S — Z — Ž (ß — z — x): *Koßa* (kosa [coma]) — *Koza* (koza [capra]) — *Koxa* (koža [corium, cutis, teragus]); Z — Ž (z — x): *Barz* (brz [celer]) — *Barx* (brž [forsan]), *Loza* (loza [vitis]) — *Loxa* (loža [culcitra, grabatus, lodix] [U]).

Vrančićevi grafijski zahvati imaju istaknuto mjesto u povijesnom razvoju naše latinice: on je prvi književnik porijeklom iz južne Hrvatske koji je prihvatio grafijsku praksu kakva se razvijala u naših kajkavskih književnika na sjeveru (tj. u biti mađarska rješenja, npr. *cz*, *sz*),¹¹² ali je zadržao i ona južna rješenja što su se pokazala funkcionalnima (npr. *x*).

Kao što se vidi iz navedenog mjesta, Vrančić polazi od latinskoga slova (npr. *c*) te mu u »dalmatinskom« jeziku ustanovljuje različite izgovore (kojima u danom primjeru nalazi grafijske oznake: *cz*, *cs*, *ch*, *k*). Moguće izgovore smatra samo različitim »načinima«, za kojima se zapravo kriju pojedini konsonantski fonemi »dalmatinskog« jezika:

»acuto sono«	»gravi sono«	»obtusio sono«	»quarto modo«
Cz	Cs	Ch	K
ß ſz	ſſ		
[Z]	x ¹¹³		

U Vrančićevih prethodnika postoji ambivalentnost pri obilježivanju »izgovora latinskoga slova *c*«: književnici iz južne Hrvatske nisu u pismu razlikovali artikulaciju »acuto sono« i »gravi sono«,¹¹⁴ što upućuje na

¹¹² Današnje bi stanje mađarske latiničke grafije uputilo na zaključak da je Vrančić iz nje preuzeo kombinaciju *cs*. No kao što pokazuje njegov rječnik, Mađari tada fonem /č/ obilježuju kombinacijom *ch*. Vrančić (koji je na početku ne samo hrvatske nego i mađarske leksikografije) zapravo je stvorio kombinaciju *cs*, koja će tek kasnije ući u opću upotrebu kod Mađara.

¹¹³ Zapravo: »spiritum attrahendo«, polazeći od lat. intervokalnog *-s-*: *mi-serere*.

¹¹⁴ Tako se u njih (prema podacima iz knjige: Dr. T. Maretić, *Istorijska hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Djela JAZU, knj. IX, Zagreb 1889) nalaze ambivalentni grafemi *c* i *ç* — Bernardin Splićanin (god. 1495): *puniça* : *poçalo* + *pucahu* : [uidocastuo (str. 1); Marko Marulić (1521): *carquu* : *obicaiu* (str. 11); Petar Hektorović (1568): *uitaraç* : *çtech* (str. 22); Petar Zoranić (1569): *mi[eca* : *obicayu* + *chonça* : *çuyach* (str. 25); Šime Budinić (1582): *diuici* : *naucitegli* (str. 35).

poznati cakavizam;¹¹⁵ pisci iz sjeverne Hrvatske brkali su izgovor »gravi sono« i »obtusosono«, što je zapravo poznato kajkavsko nerazlikovanje /č/ i /ć/.¹¹⁶

Razmotrimo li prva tri (od ukupno četiri) načina za izgovor latinskog slova *c*, možemo zaključiti da Vrančić ustanovljuje dvojaku normu — ortografsku i ortoepsku: za »dalmatinski« jezik kao cjelinu postavlja tri različite grafijske kombinacije (*cz*, *cs*, *ch*), a to znači i tri različita izgovora: /c/, /č/, /ć/. To je u povijesti hrvatskog jezika prvi pokušaj da mu se izriječkom odredi ortoepska norma.

Slično je bilo i s nekim drugim glasovnim pojavama. Južnohrvatski (čakavski) pisci vrlo su dobro razlikovali konsonante /l/, /ń/ od sekundarnih skupina /l/ + /j/, /n/ + /j/ koje su se još nesliveno izgovarale;¹¹⁷ u pisaca sa sjevera tog razlikovanja nije bilo.¹¹⁸ Napustivši talijanske kombinacije *gl*, *gn*,¹¹⁹ on grafemskim skupinama *ly*, *ny* daje dvojaku ulogu: da osim konsonanata /l/, /ń/ označuju i konsonantske skupine. Pišući bez razlike *Lyuut* i *Vefzelye*, *Nyidro* i *Sztanye*, on za cio »dalmatinski« jezik propisuje sliven izgovor (tj. ne 'vesel'je', 'stan'je', nego 've-sele', 'stańe').

Vrančić je, dakle, ozbiljno utirao put prevladavanju dijalekatskih razlika.

Nije teško otkriti njegov napor da latinicu usavrši, i to na dva načina: da jednom fonemu odgovara uvijek isto grafijsko rješenje (grafem ili kombinacija) i da jedno grafijsko rješenje ima uvijek samo jednu glasovnu vrijednost. Od toga, istina, postoje i odstupanja, pa npr. unatoč pravilu »I consonantem sic: Y, y notavimus, u vero sic v« često mu grafem *y* znači vokal /i/, a grafem *u* — konsonant /v/.

Za usavršavanje latinice prvi je naš leksikograf imao ograničene mogućnosti; ako mu i nije nedostajalo ideja, čekale su ga nesavladive teškoće. Bile su to u prvom redu prilike u venecijanskoj tiskari.¹²⁰ Mogao je iskoristiti određeni repertoar latiničkih slova koja su služila — u grafijskom i u tipografijskom smislu — jezicima tada kultiviranim od našega (prema Vrančiću: [»linguae, quae...] excultae sunt«): latinskom, talijan-

¹¹⁵ O cakavizmu isp. Moguš, *n. dj.*, str. 66—79. — U Marulića se također pismom ne razlikuju konsonanti /z/ i /ž/: *znam* 'znam' — *podlozan* 'podlozan' (anastatsko izdanje Marulićeve *Judite*, JAZU, Zagreb 1950, list b).

¹¹⁶ Na primjer, Ivan Pergošić (1574): *chiniti* : *buduchi* (Maretić, *n. dj.*, str. 29); Antun Vramec (1578): *nachiniti* : *mochi* (str. 33).

¹¹⁷ Marulić piše: *glubaf* 'ljubav' : *uefeliē* 'vesel'jem'; *gne* 'nje' : *pocnienem* 'počten'jem' (Marulić, *anast. izd.*, *n. dj.*, sadržaj i početak prvog libra); Hektorović: *gnioy* 'njoj' : *louglienyē* 'lovljen'je' (anastatsko izdanje Hektorovićevih djela, JAZU, Zagreb 1953, list 17r); Zoranić: *gnih* 'njih' : *umorenya* 'umoren'ja' (anastatsko izdanje Zoranićevih *Planina*, JAZU, Zagreb 1952, list 51r).

¹¹⁸ Istu grafijsku kombinaciju *ni* upotrebljava Pergošić za /ń/ i za /n/ + /j/: *niemu* 'njemu', *rybniake* 'ribnjake' : *potęrgienie* 'potrđenje', *ořlobogienie* 'oslobođenje' (Maretić, *n. dj.*, str. 29).

¹¹⁹ Kombinacija *gl* (zapravo: *gly*) u rječniku se nalazi samo izuzetno: *Ne-voglyā* (*nevolja* [aerumna]).

¹²⁰ Isp. odjeljak 3.

skom, njemačkom... Odatle je uzeo *f*, *β*, vokale s akcenatskim znakovima i dr. Neke varijacije latinskih slova (npr. *ë*, *ü*) ništa mu nisu pomagale u nastojanju da odrazi fonološko stanje našeg jezika; stoga ih ne upotrebljava. Znakom *ë* služi se samo izuzetno, i to pod utjecajem grafijske prakse latinskog jezika;¹²¹ drugi (*ü*) izbjegava i kad bi mu koristio, pa dugo *i* radije označuje digramom.¹²² Neki češće upotrebljavani parovi slova izrađivali su se u tiskarama kao jedinstveni odljevi; od takvih mu geminata *ff*¹²³ nije trebala, ali se digramom *st* rado koristio, čak i za */st/* mjesto grafije *fzt*.¹²⁴

Za kons. skup */k/ + /v/* pisci iz južne Hrvatske uzeli su iz latinskoga grafiju *qu*.¹²⁵ Vrančić ju je odbacio jer grafemu *q* u njegovu sustavu nema mjesta: *Czrikva* (*crikva* [ecclesia]), *Lokva* (*lokva* [stagnum]), *Kvaar* (*kvar* [dispendium]) i sl. Jedini siguran slučaj u rječniku da jedan grafem vrijedi dva fonema jest *Proxen* (*prokšen* [delicatus]), što upotrebljavaju i kasniji kajkavski pisci.¹²⁶ Naprotiv, od interpretacije zavisi hoće li sličnu vrijednost imati i grafem *y*: iz grafije *Tuy* [alienus] može se čitati određeni pridjevski oblik *tuji*,¹²⁷ ali i neodređeni: *tuj*. Vrančić je svakako znao da valja uspostaviti grafijsku opoziciju *y — yi* i da se ona opravdava fonološkom opozicijom */j/ — /ji/*: *Doyti* (*dojti* [venire]) — *Doyitt*¹²⁸ (*dojiti* [lactare]).

Građa rječnika dokazuje da je Vrančić osjećao semantičku vrijednost opozicije fonema */š/* i */ž/*: *Sifak* (*šišak* [cassis]) — *Xixak* (*žizak* [curculio]). Pa ipak, možda jedini izuzetak u njegovoj težnji da svakom fonemu odredi stalnu grafiju jest upravo konsonant */ž/*: osim pretežnoga grafema *x* vrlo često upotrebljava *s* (*f*). Na to ga je nukalo nekoliko poticaja: latinsko intervokalno *s* (*Rofa* = *roža* [rosa]); mađarski način pisanja (*Csifma* = *čižma* [cothurnus] = mađ. *Chisma*); kajkavsko obezvučenje finalnoga *ž* (*Lopis* = *lopiš* || *lopiž* [?] [cacabus]; *Zpuus* = *spuž* [concha]; *Szrijs* = *sriž* [muscus]; *Lupes* = *lupeš* [peculator] || *Lupex* = *lupež* [fur]); asimilacija po zvučnosti (*Oteskati* = *oteškati* [gravare]; *Teskotya* = *teškoća* [gravedo]; *Tesko* = *teško* [difficile] : *Tesak* = *težak* [difficilis] || *Texak* = *težak* [gravis]).

8.

Djelom *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum* Faust Vrančić nije dao velik prilog rječničkoj obradbi latinskog, talijanskog i njemačkog jezika, ali je za hrvatsku (i mađarsku) leksikografiju

¹²¹ Hrv. *Aër* prema lat. *Aër*.

¹²² Za njem. *Müßig* ima hrv. *Liin* [reses].

¹²³ Potrebna je za njemački jezik; isp. npr. *Reyff* [pruina].

¹²⁴ Isp. *Zlocseft* [vilis], *Priatelstvo* [necessitudo] i dr.

¹²⁵ Isp. Maretić, *n. dj.*, str. 2, 11, 18, 22, 25, 36.

¹²⁶ Tu grafiju Habelić širi i na druge riječi, npr. *rexi*, *jaxe*, *vexi* i sl.; isp. Maretić, *n. dj.*, str. 124.

¹²⁷ Putanec, obrat, *n. dj.*, s. v.

¹²⁸ Drugo je *t* očigledno greškom mjesto: *i*.

stekao znatne zasluge. Tek se na prvi pogled čini da je najvažnija među njima: vremensko prvenstvo. Zbog njega, zapravo, djelo nosi svoj najveći nedostatak: riječi hrvatske (pa i ostalih jezika) nisu leksikografski obrađene, već nanizane u temeljnim oblicima. Kad bi se, dakle, prosuđivalo samo prema leksikografskim kriterijima, Vrančić bi morao dobiti dosta nisku ocjenu.

Posve je drukčije imamo li na umu vrijeme kad je Vrančić djelovao. Za hrvatsku književnojezičnu situaciju to je upravo doba neriješenih problema: na izmaku redakcije staroslavenskoga, ali prije definitivnog izbora novoga jezičnog tipa; u suton glagoljice, no prije konačnog savlađivanja latinice. Stoga je gotovo svaki tadašnji naš pisac postajao mogućim reformatorom. Tu tešku ulogu preuzeo je i Faust Vrančić: u jezičnom pogledu ostao je vjeran tradiciji koju je nastavljao, tj. otvaranju čakavštine prema drugim narječjima (osobito štokavskom); u grafijsko-pravopisnom smislu težio je takvu prilagođivanju latinice koje bi se temeljilo na fonetsko-fonološkim potrebama hrvatskog jezika.

O prvome našem leksikografu naslućivalo se da je sve znao i sve činio s lakoćom, »u malo dana«, zapravo površno. Naprotiv, govoreći o svojoj potrazi za pravim domaćim riječima, pokazuje se izvanredno upornim i radišnim, svojim plodovima nikad posve zadovoljnim čovjekom: »trudno i ne dobro nahođah naša cela slova«.

Summary

VRANČIĆ'S DICTIONARY

Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum (Venice 1595) by Faust Vrančić signals the beginning of the lexicographic work on the Croatian language. Vrančić's Dictionary, however, carries certain traits typical of beginners. Words of Croatian (and other languages) have not been given full lexical elaboration but are cited in their fundamental forms only. The number of entries is small. Still, in assessing Vrančić's work one has to take into account the time when Vrančić was active. For the Croatian literary language this was the period of many unsettled problems: the Old Slavonic redaction was coming to an end, Glagolitic script was in decline and Latin script was not yet fully mastered. In those days every author was a potential reformer. This difficult task was taken on by Faust Vrančić as well. In defining the geographical area covered by the language »from the Adriatic to the Drava and the Danube rivers«, he remained faithful to the tradition of exposing Čakavian to other dialects (especially Štokavian but also Kajkavian). In the matter of orthography he attempted to overcome discrepancies in the use of the Latin script in the south and in the north, thus making way for the implementation of a Latin script which would be based on the phonetic and phonological requirements of the Croatian language.